

Աշոտ Դակոբյան

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԸ

էջ 1

Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանեանց

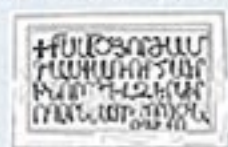
ՓՈՒՆԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՉԱԿՈՒ

էջ 11

Րաֆֆի Զորթոշյան

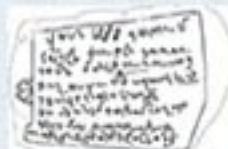
ԱՐՈՒՂԱՄՐԵՆՑ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

էջ 33

Էմմա Արրահամյան

ՍՈՎԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՅՐԱՎԱՐԻ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻՑ ՍԵԿՈՒՄ

էջ 44

Արսեն Զաղուրդյանյան

ԶՈՒՄՏ ՆԱԶԱՏԱԿԻ ՆՈՐԱՅԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ ԴՍԵՂԻ ԲԱՐՉՐԱՔԱՇ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔՈՒՄ

էջ 46

Րաֆֆի Զորթոշյան

ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ ԳՈՇՈՏՎԱԾ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՑ

էջ 52

Սամվել Կարապետյան

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԴՋԱՐԻՑ

էջ 55

Էմմա Արրահամյան

ՔՅՈՒՐԱԹԱՂ

էջ 56

N 17

2022

ԽՄԲԱԳՐԱՎԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMİK HOVHANNISSIAN

ՀԱՍՏԱՎԱՐԳՉԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE FOUNDATION Engaged in Informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՍՄՈՒ ԹՈՂՈՐԿԱՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ԲԱԳՐԱՄՅԱՆ 24/4

Baghramian 24/4, Yerevan, RA

<http://www.armenianarchitecture.am>

<http://www.raa.am>

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

📘 ՀԵՈՒ Հայաստան RAA Armenia

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture

ՓՈԽԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՁԱԿՈՒ

Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանեանց

Սկիզբը՝ № 15-ում և № 16-ում

ԻԸ

Նիւզգեար¹¹³

Ամսոյս 19-ին այցելեցինք Նիւզգեար գիւղը, որ կրաղկանայ 76 տուն գոտ հայ բնակիչներէ՝ 301 արական, 261 իգական: Սոյն գիւղացիներ 70 տարի առաջ Երևանէն գաղթեր են ի Գանձակ և այնտեղէն մի հատուած՝ 17 տուն, եկած է այս գիւղ:

Գիւղս ունի հարթ-հաւասար սարահարթի վրայ դաշտային ընդարձակ և պատուական վարելահողեր՝ աշխատասէր հայ գիւղացոյ, միայն հայ գիւղացոյ գործունէութեան վայելուչ ասպարէզ: Մեր այցելած բոլոր գիւղերու մէջ սա միայն է, որ իւր բոլոր հունձեր սայլերով կփոխադրէ գիւղամէջ: Գիւղս ունի Ս. Գէորգ անուամբ մի հնաշէն եկեղեցի¹¹⁴, որ սոքա աւերակ գիւղատեղիս գաղթելու միջոցին վերանորոգեր են: Թէև այժմ չունի վարժարան, բայց երբեմն ունեցեր է, որ ասույի պէս երևացեր ու անհետացեր է:

ՆՈՒՎՋԱՐ. Սբ. Գևորգ եկեղեցին (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

Գիւղիս արևելեան հարաւակողմ՝ ձորի մէջ բարձրացած մի բլրակի կողքին, կգտնուի մի փոքրիկ աւերակ վանք՝ Ամենափրկիչ անուամբ¹¹⁵, որ

հայազգի Ծերալովի կալուածքի մէջ ընկած է: Վանքի շուրջը կգտնուին միաբանութեան աւերակ խցատեղին, ձիթահանքի աւերակ եւ գերեզմաններ: Կալատմեն (թէ որչափ արդար է, մենք չգիտենք) յիշեալ վանքի հիւսիսային դռան կողքին՝ մի մեծ քարի վրայ, կայ եղեր ընդարձակ արձանագրութիւն, որուն մէջ կըրվանդակուէր վանքապատկան անտառի և վարելահողերու յիշատակարան: Յիշեալ հայազգի Ծերալովն կասկածելով, որ այս յիշատակարան մի օր իւր ընդարձակ սահմանի մի մասը իր ձեռքէն կորզել պիտի տայ, ուստի այդ յիշատակարան անելանելի դժոխքն է իջուցեր:

Գիւղիս սահմանի արևելակողմ՝ երկու վերստ հեռաւորութեամբ, մի աւերակ գիւղատեղի կայ, որուն գիւղացիք Կուճուր (փոքրիկ) գիւղ կանուանեն, իսկ շրջակայ թուրքեր՝ Քիսուլար: Յիշեալ աւերակի մէջ կայ մի խոնարհուած եկեղեցի՝ իւր կանգուն սեղանաքարով, և եկեղեցոյն արևելակողմ՝ գերեզմանոց:

ՆՈՒՎՋԱՐ. Ամենափրկիչ վանքը (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

Գիւղիս բնակչաց մէջ տակաւին ուսումնասիրութեան հոգի չէ մտել, ուստի և շատ դժուարութեամբ յանձնառու եղան վարժարան շինելու: Բայց ի վերջոյ սոյն շինութեան համար հոգատար յանձնաժողով ընտրեցին 4 անձինք՝ Սիմէօն Յարութիւնեան, Նահապետ Սարգարեան, Աւետիս Բաղալեան և Սարգիս Մարտիրոսեան, որոնց յանձնեցին հասարակական վճռով առաջիկայ սեպտեմբերէն սկսեալ մինչև միւս սեպտեմբերի սկիզբն լրացնել վարժարանի շինութիւն՝ խոստանալով վճարել նորա վերաբերեալ բոլոր ծախքեր և այնուհետև բաժանորդագրութեամբ կալէ մասն արմտիք հաւաքելով՝ վարժարանի գոյութիւնը ապահովացնել:

113 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 17 կմ հարավ-արևելք (ծ. մ. բարձր է 1340-1410 մ):
114 Ծխական եկեղեցին գտնվում էր գյուղամիջում և մինչև 1989 թ. բռնագաղթը կանգուն էր (մանրամասն տես՝ Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, էջ 500):
115 Սբ. Ամենափրկիչ վանքը գտնվում էր Նուկզարից մոտ 5 կմ հարավ-արևմուտք՝ միջնադարյան գյուղատեղիի հարավ-արևմտյան եզրին: 1984 թ. դեռևս պահպանվում էին եկեղեցին և գավիթը (մանրամասն տես՝ նշվ. աշխ., էջ 500-504):

Գրիգորիս Աղվանյանցի երթուղին (քրտզ.՝ Լ. Դովհաննիսյան-Քորթոշյանի, 2022 թ.)

Գիւղացոցս մեծագոյն մասն զարմանալի ճարպիկութեամբ որսորդութիւն անել զիստ, որոյ մէջ կարի արագածեռն, յաջողակ և վստահ են մարդիկ, այնպէս որ առաւօտեան պահուն պատուաւոր հիւրեր ճաշի հրաւիրելէն զկնի, անտառ կղիմեն կամ եղնիկ, կամ նորա ձագ և կամ մի այծեամ ճաշին խորովածացու հասցնելու:

Չարմանալիները կ'պատմեն իրենց անվրէպ հրացանածգութեան մասին: Երկու եղբայրներ, արջ որսալու դէպքին մէջ, մին հրացանով կ'վիրաւորէ արջը: Վէրք մահառիթ շինելու համար որսն կ'յարձակի եղբոր վրայ և տակով կ'անէ անոր՝ ջարդու փորոզ անելու: Վտանգեալ անձն վստահութեամբ կ'քաջալերէ իւր եղբոր, որ իւր վրայ ընկած արջին հրացանով սպանէ, անկասկած լինելով, որ ինքը կ'ազատուի նորա անվրէպ նշանառութեամբ: Եւ, արդարև, ճշգրտութեամբ արջն կ'սպանէ՝ եղբորն ազատութիւն տալով:

Գիւղիս եկեղեցոյ արդ ի գանձապահ, որ մի կարճահասակ և նիհար մարդ է, 75 տարեկան, որոյ միտքի և գլխի մագերու մէջ առանց չափազանցութեան ճերմակ մագի խայտ չէ ընկել տակաւին, կ'իջէ իւր այս գիւղատեղին գաղթելու մանրամասն պատմութիւնը: Սոյն երեցփոխանն օր մի իւր 2 շնորով կ'յարձակի վարի վարագին վերայ, և այնինչ շներն առ երկիւղի խոյս տուած են, որով և ինքն վտանգի մէջ ընկած էր, սակայն սատանայի ճար-

պիկութեամբ կ'բռնի վարագի քամակի վրայ և նորա երկու ականջներ բռնելով՝ կ'մխուի նորա վրան և վարագի ամեն ջանքերը ի դերև հասնելէն զկնի, կ'հրաւիրէ երկչոտ շները և կ'խրախուսէ նորա գաւակի մները պատառոտել: Եւ երբ այսպիսով վարագն բաւական կտկարանայ, կ'քաշէ դաշոյն, վարագի փորն կ'մխէ և կ'սպանէ: Այս օրինակ քաջասրտութեամբ եղնիկ, այծեամ, արջ և վարագ որսալ տոյն որսորդ գիւղացոց սովորական գործն է, իսկ գայլ սպանելն իրենց համար ամօթ համարելով՝ իրենց «գէլ-խեղդ» շներու պարտք և բաժին կ'թողուն: Սոյն քաջարի գիւղացոց պարծանք և հպարտ խօսքեր միշտ իրենց գերազանց ուժերով զազանաց հետ մարտնչելու և որսալու պատմութիւն ընելն է: Սոյն-պիսի պատմութիւններ արած ժամանակը կ'յարեն, անմիջապէս և չովդառեցոց քաջագործութիւնները, թէ նորա այս մասին մեզմէ աւելի ճարտար և արագածեռն են: Սոյն երկու գիւղացոց տնային և դաշտային գործիքներ, կ'երակուրի պղնձեղէններ, ափսէներ, կ'սպերտներ, գերանդի և մանգաղներ և այլ սոցա նմանները զիշերներն իրենց տան առջև ցանու ցիր դուրս կ'մնան, ինչպէս և անասուններ, զի առակ եղած է, որ տոյն երկու գիւղացոց գողցուած ապրանքները գողերն իրենց գրպանի մէջն անգամ չեն կրնար պահել: Սոյն երկու գիւղացոց շրջապատող դրացի թուրք գիւղացիներու և իրենց մէջ կռիւներ յաճախակի կ'պատահեն, զի աւետարանի խո-

ՓԻՔ. գյուղը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.) և Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

հական աշակերտներ, մահմեդականաց դեմ միշտ ընչից և անձնապաշտպանութեան ճիրք կրթնեն:

Սորա արդարև անձնապաշտպանութիւնը յարգող գիւղացիներ են, զի երբ իրենց ուժին չափը ո՛չ պակաս, այլ թշնամու ուժին հաւասար կգտնան, երբէք չեն զիջաներ, իրենց բաճկոն հանողներուն թոյլ տալ, որ շապիկ ևս հանեն, ի վնաս իրենց աստանական ապրուստին:

ԻԹ
Փիք¹¹⁶

Ամսոյս 21-ին այցելեցինք ի Փիք գիւղ, ըստ թիւրքաց՝ *Չազլիկ* (Պաղեղի գիւղ), որ շինուած է մի բարձր լերկ քարաժայռի դժուարակոխ լանջի վրայ և կբաղկանայ 318 տուն գուտ հայ բնակիչներէ՝ 1464 արական, 1328 իգական: Ունի գիւղս երկու եկեղեցի, մինն է նորաշէն, գմբէթաւոր, Ս. Ստեփանոս¹¹⁷ անուամբ, որոյ մէջն կկատարուի ժամասացութիւնն, իսկ միւսն է մի հնաշէն, փայտածածկ եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին¹¹⁸ անունով, որոյ մէջն

ժամերգութիւն չեն ըներ: Գիւղի մէջտեղ կայ մի ուխտատեղի՝ Ս. Գէորգ անունով, որ ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի հաց թխելու փոքրիկ տուն: Սորա մէջ կայ հողով լցուած մի թոնիր: Ուխտատրներ սորա միջի հողը կշաղախեն և մկնատամ անունով վերքի վերայ կբսեն բժշկելու: Թոնրի տան կծառայեն երկու կանայք և կվայելեն նորա արդիւնքը:

Գիւղս ունի միղասեան ծխական վարժարան, որոյ մէջ կուսանեն 60-ի չափ աշակերտներ, որ թէև 1877 թուականէ ի վեր բացուած է¹¹⁹, բայց ժամասացութիւն այնքան խեղճ և անկանոն է, որ կարծես թէ գիւղիս մէջ երբէք վարժարան ու ձայնաւոր վարժապետ եղած չիին: Վարժարանի անցեալն այնչափ առանց հոգատարութեան մնացած է եղեր, որ այն ժամանակէն ցայսօր երկու տող գրելու համար գրիչ բռնող չէ ունեցեր: Վարժարանի շինութեան նախապատճառ և մեծ բաժին ծախք մատակարարող եղած է Չարեքայ վանից վանահայր արժ. Աստուածատուր վարդապետ Տեր-Յարութիւնեանց¹²⁰ և հանգուցեալ Արարատեան Աղէքսանդր վարժապե-

116 Գտնվում է Գաշկեսանի համանուն շրջկենտրոնից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Շամբոր գետի աջակողմյան և Արթինաջուրի ձախակողմյան վտակների միջև (ծ. մ. բարձր է 1360-1620 մ):

117 Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցվել է 1849 թ. գյուղի հասարակության և տփխիսեցի Ստեփան Միրիմանյանցի նյութական աջակցությամբ (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 265):

118 Ըստ ամենայնի՝ ԺԷ դարի կառույց է (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 264-265):

119 Կրում էր Սբ. Գևորգյան անունը: Գպրոցի շինարարական երկու արձանագրությունը մեզ է հասել Հովհաննես քահանա Խոջայանցի շնորհիվ (ՀԱԳ, ֆ. 461, ց. 1, գ. 9, թ. 187: **Կարապետյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 263):

120 Սղնախցի Աստվածատուր վարդապետ Տեր-Հարությունյանը Գետաբեկի շրջանի Չարեք վանքի վանահայրության պաշտոնը վարել է 1875 թ.-ից մինչև սպանվելու օրը՝ 1902 թ. օգոստոսի 21-ը (մանրամասն տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 116):

ՓԻՔ. Դին Փիք գյուղատեղին հարավից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

տը¹²¹ իւր ուսուցչութեամբ, բայց, ափսո՛ւ, որ քիչ միջոց վարժապետութիւն արած է այստեղ: Սորա անձնուիրութեան յիշատակ գիւղացիներ զմայլմամբ կ'պատմեն:

Գիւղիս արևելեան լեռնակատարի վերայ կայ մի մատուռ՝ *Քարհատի խաչ* անուանուած ուխտատեղի¹²², որոյ մէջ՝ և նահատակի գերեզման իւր տապանաքարով: Սոյն ամբողջ լեռը պաղլեղի հանք է և իւր ներքև ունի դադարեալ գործարան: Կտրելու պաղլեղաքար ուխտատեղոյն մօտ լինելով՝ յիշեալ ուխտատեղին *Քարհատի խաչ* անուանուած է:

Գիւղիս հարաւակողմ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, կայ *Մանդուռ* (թերևս մատուռ) անունով ուխտատեղի, որոյ ներքև շինուած օճախի մէջ խունկ ու մոմ կ'վառեն: Ըստ ավանդութեան բնակչաց՝ անգիր ժամանակէն ի վեր եղած է ուխտատեղիս: Սոյն օճախին կիովանաւորեն նոյնպէս անյիշատակ ժամանակէ ի վեր երկու կաղնիներ՝ հայր և որդի անուանուած: Ատոնցմէ առաջինը, կարի հաստաբուն, չորացած ու փութած բազմաճղի, զառամած ու գոսացած լինելով, ասկէ 20 տարի առաջ, ուժգին քամիին այլևս չդիմանալով, կործանուեր է՝ բացօդեայ թողնելով իւր ներքև եղած օճախ և խաչաքարերն: Իսկ փոքր-ինչ հեռու եղող որդի կաղնին, թէպէտև շատ ծերացած, բայց դեռևս շատ դարերով մահուան դէմ մաքառելու յոյս կտայ, զի իւր արմատներ երկարացուցած է՝ իւրմէն քիչ մի հեռու ձորակի մէջ գտնուած սառնորակ և բարեհամ աղբիւրի ջրէն ծծելու, զովանալու և կենսաւորելու:

Հարաւարևմտեան կողմ՝ նոյնպէս մի վերստ հեռաւորութեամբ, նոյն ձորակի ձախ ափին, կայ մի տապան-ուխտատեղի՝ *Ճզնաւոր* անուանուած: Գիւղիս բնակիչները, յիշեալ տապանաքարին կից օճախ շինած, խունկ ու մոմ կ'վառեն և ամէն տարի՝ զատկի տօնին, մետաքսի հիւտուածքի մէջ կարմիր ձու դրած՝ կ'կախեն տապանաքարին հովանաւորող

թխկի ծառի ճիւղերէն: Թէ ի՞նչ պատճառաւ այդ տվորութիւն մտած է իրենց մէջ, իրենք էլ չգիտեն:

Նոյնպէս գիւղիս արևելահարաւային անտառի մէջ՝ 4 վերստ հեռաւորութեամբ *Չարեքայ վանքը* տանող ճանապարհի վրայ, կայ ուխտատեղի մատուռ իւր միջի տապանաքարով՝ *Գուգուլ-խաչ* անուանուած¹²³: Ամառնային ամպերու կայծակ սկսելու միջոցին անմիջապէս գիւղէն մատաղ կտանեն յիշեալ ուխտատեղին, որ կարկուտը իրենց գիւղի անդաստանի վրայէն անցնէ, ինչպէս որ այս տարի ևս այդ ուխտադրութիւն կատարելով՝ իրենց յոյս պսակուեր է:

Սոյն կողման վրայ՝ գիւղէն 8 վերստ հեռաւորութեամբ, կայ մի շինատեղի՝ *Աղուեսաշէն* անունով¹²⁴, ըստ թուրքաց՝ *Թիւլքի-քէնդ*, որոյ մէջ կան խոնարհուած եկեղեցի և գերեզմանոց:

Գիւղիս արևմտակողմը՝ Շամբոր գետի աջ ափին, կայ հին շինատեղին՝ *Փիք* անուանեալ¹²⁵: Սոյն աւերակի մէջ կայ մի կանգուն և առողջ, սագաշէն եկեղեցի, որոյ հարաւային կողմը կգտնուի մատուռ՝ Բարսամ ճգնաւորի դամբարանով¹²⁶, և արևմտահիւսիսի կողմը՝ բլրակի գլխին, կան երկու ուխտատեղի մատուռներ՝ *Քոյր-եղբայր*:

Յուսկան-նահատակ անուանուած եղբոր մատուռը¹²⁷ պարսպապատած է, որոյ կապալառուն ուխտաւորաց նուէրներէն տարին տասն ռուբլի փող կտայ գիւղիս ուսումնարանին: Դարձեալ հիւսիսա-

121 Ալեքսանդր Արարատյանը դասավանդել է 1876-1878 թթ. (մանրամասն տես՝ նշվ. աշխ., էջ 263):

122 Գտնվում էր Փիքի հարավային կողմում՝ Շիբասարի վրա (նշվ. աշխ., էջ 268):

123 Գյուղի վրայ անվամբ հայտնի այս խաչքարը գյուղացիները փոխադրել էին գյուղամէջ, որտեղ և պահպանվում էր մինչև բռնազաղթը: Կերտվել է 1292 թ. (նշվ. աշխ., էջ 273):

124 Աղվեսաշէնը՝ որպէս ամառանոց, հիշվում է 1905 թ. քաջարի փիթեցիների՝ թուրք ավագակախմբին արժանի հակահարված տալու առնչությամբ (մանրամասն տես՝ նշվ. աշխ., էջ 258):

125 Հին Փիք գյուղատեղին գտնվում է բնակավայրից 5 կմ հյուսիս-արևմուտք: Եկեղեցին, որը հայտնի էր Սբ. Փեփրոնյա անվամբ, մինչև 1989 թ. բռնազաղթը գրեթէ կանգուն էր (մանրամասն տես՝ նշվ. աշխ., էջ 266-267):

126 Բարսամ ճգնաւորի մատուռը գտնվում էր վերոնշյալ եկեղեցուց հարավ: Ներսում պահպանված խաչքարերից մեկը կրել է 1457 թ. (նշվ. աշխ., էջ 268):

127 Հայտնի էր նաև Բուսկան նահատակ անվամբ (**Բարխում-տարեանց Մ.**, Արցախ, էջ 300):

կողմ՝ 5 վերստ հեռաւորութեամբ, կայ հին շինատեղի՝ *Սվրեցիք*¹²⁸ անունով, որոյ մէջ կգտնուին աներակ եկեղեցի և գերեզմանոց: Մամռապատ տապանաքարերու վրայ, խաչերէն ի գատ, հոտաղ իւր եզներով, մահակալ իւր գութանով և այլ արհեստաւոր իւր գործիքներով քանդակուած պատկերներ կտեսնուեն: Սոյն շինատեղի արևմտեան կողմ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ՝ բարձր սարի հարթավայրի վրայ, կգտնուի մի մատուռ՝ իւր միջի խաչանիշ գերեզմանաքարով՝ *Շորայր* անուանուած: Ատորմէ քիչ մի վայր՝ դժուարամատչելի ժայռագլխին, կայ *Քոյր* անուանեալ մատուռ՝ իւր գերեզմանաքարով: Երկուքն ի միասին *Մաղթում զաղա* կանուանուեն: Հին Փիք գիւղատեղոյ և Յուսկան նահատակի մէջտեղ բարձրացած բլրալանջի վրայ կայ բերդատեղի՝ *Գառանտավանք*՝ անուանեալ *ղալէ*¹²⁹:

Գիւղիս արևմտահարաւ կողմը՝ 6 վերստ հեռաւորութեամբ, *Աղուէաշէնի* ջրի ձախ ավիին, կայ մի սեպագեալ քարասար, որ բաղկացած է բազում խաւերէ, շերտ-շերտ իրարու վրայ գոյացած ուղղաբերձ բարձրութեամբ: Այդ բարձրութեան մէջտեղի՝ երկու կանգնաչափ հաստութեամբ եղած շերտն փուխր լինելու համար մաշած և մէկ կանգնաչափ խոր ընկած է, որոյ վերի և վարի շերտերը, երկու շրթունքներու պէս դուրս մնալով, մի երկարածիգ, հորիզոնական դիրքով բերան ձևացուցեր են: Այդ երկոքին շրթանց կամբիքներն մէջը 7 բնակավայրեր կան՝ փուխր քարի մէջ փորուած փոքրիկ խցերու մեծութեամբ, իրարմէ հեռու, ասոնցմէ ոմանց մէջ՝ 5, ոմանց՝ 10 մարդ հազիւ կարող են պարունակել: Այդ բնակավայրի վերի և վարի բարձրութիւնները այնչափ ահարկու են, որ վերուստ ի վայր նայողին տակուն կտիրէ: Այդ տեղէն եթէ մարդ վարի կողմը նայելու լինի, խելքը պտոյտ կու գայ և չի կարող ինքն իրեն կանգուն պահել: Խցակներու քամակի կողմը նախապէս երեք կանգնաչափ փորուած և իւրաքանչիւրի առջև քարուկրով պատ շարած՝ 2 շրթունքներ իրարու հետ միացուցեր և բնակավայր ըրած են, որոնց ամէնքն ի միասին տեղական բնակիչներէն կանուանուի *Օխտը եղի (եօթն եկեղեցւոյ) քար*: Պարսից և լեզգիների արշաւանքի ժամանակ նոցա իւրաքանչիւրի մէջ մի-մի գերդաստան ապաստան եղած է: Եւ այդ միջնաշերտի մի կողմ, որ հիւսիսէն արևելք դարձած է, կերկարի մինչև կէս կանգուն լայնութեան և 2 կանգնաչափ բարձրութեան, ճանապարհի մէջ մտնելով՝ կերթան այդ

բնակավայրեր: Մինչև չհասնեն այդ բնակավայրերը, նոյն բնակավայրի հակառակ կողմէն մարդ կարող չէ նոյն նեղ շաղով դուրս գալ: Որդոյ որդի անհոյութեամբ մեզ հասած կպատմեն, թէ մի հարս այդ շաղէն իջնալու ջուր բերելու միջոցին վարի անտառի մէջ թագնուած լեզգին հրացանածգութեամբ ի վայր կգորէ զհարսն: Եւ թէ շաւիղի անցքը պահպանող երիտասարդն գնդակահարութեամբ սպանուելու և ի վայր կործանուելու միջոցին աղեկտուր մայրն ինքն զինք ի նոյն բարձրութենէ հոսեցուցեր է ի վայր, և նորա մարմին քարերուն զարնուելով քանի մը կտորի բաժնուեր է: Ահա գիտնալու է, թէ 30.000.000 հայի մնացորդն ինչ ահեղի միջոցներով ապրեր և հասեր է մինչև մեր ծնունդ: Այսպիսի ողբալի ազգին պահպանութեան համար ինձի պէս ողորմելի արարածներ եպիսկոպոս եղած և նորա եկեղեցւոյ տեսուչ հաստատուած են՝ ժողովուրդ կառավարելու:

Այնինչ մենք Գետաշէնու և բանանցեցուց շինատեղոյ անձկութեան, հետևապէս և տներու ու փողոցներու խոնաւութեան, անկանոնութեան և աղտոտութեան վրայ զարմացած էինք, այս գիւղի մէջ անկախ վատթարագոյն տեսանք: Եւ սորա պատճառը մեզ կթուի, թէ հետևեալն է: Պարսից տիրապետութեան ժամանակի վատթար վարչութեան երեսէն յառաջ եկած արշաւանքներու, հարստահարութեան, գերութեան, հրոյ և սրոյ, բարբարոսական արարմունքներու պատճառաւ հայերը ձորամէջ և անփոյթ տեղեր իրանց գերեզմանոց ընտրեր են, քան թէ շինատեղի, և այս մահառիթ տառապանքներու կենցաղավարութիւն այնչափ երկար տներ և սովորութիւն դարձեր է չարքաշ հայերին, որ այսօր իսկ մահու և կենաց մէջ ընտրութիւն անելու զգացումն անգամ կորսնցուցեր են: Եւ այն ժամանակի մոլեկրօնութիւնն էլ, այդ գազանական մարմնոյ մէջ իբրև հոգի մտնալով, իրաւունք տուեր է այլակրօնի ընչից և ստացուածոց կողոպտման հետ և իզական սեռէն գեղանի կանայք և աղջկունք յափշտակելով՝ Մահմեդի քարոզած արքայութիւնը այս աշխարհի մէջ էլ վայելել: Պարտուց և իրաւանց ճանաչման համար յատկացեալ արդարաբարոզ կրօնի փոխարէն Մահմեդի Դուրան (օրինագիրք) իրաւունք տուած է իւր հետևողաց այս աշխարհի մէջ իզամուլական տուփանք յագեցնող արքայութիւն վայելելու, հարկ եղած կենսական պիտոյքներ ևս ձեռք բերել այլակրօններէն, իսկ եթէ նոքա դիմադրութիւն կանեն, անխնայողաբար փողոտել և գէշագէշ պատառտել հրամայած է, որպէսզի այսօր և ընդմիջտ գեաւորն մահմեդականի համար և մահմեդական Աստուծոյ համար ապրեն: Տեսնելով սոյնպիսի եզրիպտական, յանուն աստուծոյ անաստուած արարքները՝ ընդդէմ մեր համագգի իսրայէլաորդոցն, ինչո՞ւ տօնելի Մովսէս չլինել:

Ասոնք լոկ խօսքերու բարդութիւն չեն, ուշադիր ընթերցող, այլ իրականութիւն, եթէ դու ևս յանձառու

128 Նաև Մավորեցիք անվանաձևով հայտնի գյուղատեղիում, որը գտնվում էր Գոթրյոլ գյուղից 2,5 կմ հարավ-արևմուտք, ուսումնասիրություններ են կատարել հիմնականում Մակար Բարխուտարյանը ԺԺ դարավերջին և Սեդրակ Բարխուտարյանի գլխավորած արշավախումբը 1960-ական թթ. (նշվ. աշխ., էջ 299-300: Գիվան հայ վիճագրության, պր. 5, Երևան, 1982, էջ 256-257: **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 321):

129 Հայտնի էր նաև Կետտավանք անվամբ (**Բարխուտարյան Ս.**, Արցախ, էջ 304: Տե՛ս նաև **Կարապետյան Ս.**, Հյուսիսային Արցախ, էջ 268):

լինեն ամառնային շոգ ժամանակին այցելել Գանձակու գաւառի մահմեդականաց և հայոց գիւղեր և ուշի ուշով քննես քո համարին եղբարց դառնադառն աղէտներու մնացեալ պատկերները, որ մենք չենք կրցեր նկարագրել՝ մեր զգացման արտայայտութիւն ընելու բառեր պակսելու համար, դու մեր գրածի բազմապատիկն պիտի տեսնաս և դու ևս անկարող պիտի լինես նկարագրել: Պիտի տեսնաս, որ հայոց տիրապետութեան ժամանակ, երբ այս կողմերը պարսիկներ չկային, բոլոր արգաւանդ արտօրէից կենտրոնի և հարթավայրերու մէջ հայ քրիստոնէի շինատեղիներ, նոցա կանգուն եկեղեցիներ և խաչքարերով լի գերեզմանոցներ, որք այժմ բոլորն էլ մահմեդականաց բնակավայրեր դարձեր են, իսկ հայերն իրենց արիւնաքամ եղած գերդաստանի մնացորդներ պահպանելու համար առ երկիւղ պարսիցն ընտրեր են խորածորներու մէջ, առիկող տեղեր բնակութիւն հաստատել՝ գազանակենցաղ լինելու: Բոլոր հայ գիւղերու հետ դու պիտի տեսնաս և Փիք գիւղի աւելի մահառիթ շինատեղին, որոնց տներ աւելի իրարու վրայ դիզուած կհամարուին, քան թէ կողքէ կողք շինուած: Վերևի տներու մեծ մասի ճանապարհները վարի տներու տանիքներու վրայէն կանցնին:

Տներու երեք կողմի պատեր առապար կողմէն այնչափ գետնափոր և հողի մէջ թաղուած են, որ դրսի գետին և տան տանիք բոլորովին հաւասար են իրարու: Մարդ չի կարող որոշել իրարմէ երկուքի՝ գետնի և տանիքի երեսին հաւասարապէս խոտ բուսած լինելու համար: Միայն նոցա տներու առջևի կողմէն մի փոքրիկ նեղուցած դուռ կայ, որ աւելի գազանային որջի անցքի, քան մարդաբնակութեան կնմանի: Տան ներսի կողմը այնչափ խոնար և մութ է, որ մահու, քան թէ կեանքի բնակավայր կհամարուի – մեղա՛յ, մեղա՛յ, շներու բոյներէն աւելի վատթարագոյն: Անտանելի ցաւ է մեզ տեսնել կեղեքիչ օսմանցուց փաշաներու և հարստահարող պարսից խաներու որսորդական շներու և թռչնորս բազմներու լաւ կեանք ունենալ, քան հայ քրիստոնէին: Ինչո՞ւ թոյլ տալ այդ անարդար ազգերուն, որ հազար մարդու կեանքը մի մարդու ուտել տան: Հազար մարդիկ չարաչար աշխատութեամբ իւրաքանչիւրն տարեկան 100 մանէքով ապրեն, իսկ մի մարդ շուստութեամբ 100.000 մանէքով գեղխանայ և ծիրի: Չառ ի վերէն գառ ի կող իջնող խոնաութենէն տան կողքերու, գետնի և տանեաց վրայ բուսած աւելուկ, պատատուկ (բաղեղ), փիփերտ (մոլոշ), բիբիստրի (աւել) և այլ խոտեր և զանազան փշեր, եթէ ոտնակոխութեան ենթակայ չեն եղած, մանգաղին առատ հունձ կուտան: Շինավայրին անձկութեան և առապար լինելու պատճառաւ անասնոց և մարդկանց աղբակոյտեր տներու առջև և կողքին և կամ ձորի և խորդուբորդ տեղերու մէջ այնչափ դիզուած են, որ անձրևներու և վազող ջրերու մէջ աղբատեղն դարձած են և արևու ջերմութեան ներքև

տաքանալով, ամպանման գոլորշեաց հետ տոգորուած՝ կենասպառ գարշահոտութիւն կրարձրացնեն:

Շատ գիւղեր, մանաւանդ Փիք, սայլի ճանապարհ չունենալու համար աղբեր արտերու վրայ տանելու և արտերէն որայներ և խոտեր գիւղամէջ իջեցնելու անկարելութեան մէջ կգտնուին, հազիւ հազ գրաստուց կոնակով իրենց հնձանները փոխադրել կհնարաւորին, իրենց մեռելասարաս կեանք բտելու: Մանաւանդ, որ կեղտասիրութիւնը ունակութիւն դարձած է սոցա: Տիրող իշխանութեան ազդու հոգատարութեամբ առ այժմ միայն կբուժի այս կերպ ընդհանրացած մոլորութիւնը:

Շատ տեղեր քարոզեցինք, որ իրարմէ բաժանուող եղբայրներ փոխադրուին արտօրէից կենտրոնատեղիներ բնակութիւն հաստատելու, որ դժուարութիւններ դիւրանան, և մահառիթ կենցաղավարութենէն ազատուին: Նորա կպատճառեն. «Ինչպէ՞ս թողունք մեր պապի օճախն, մեր եկեղեցին, մեր հարց գերեզմանները, և այս վերջիններն ո՞վ պիտի օրհնել տայ և ողորմի հանէ նոցա հոգույն»:

Տգիտութիւնը ժողովրդին այն աստիճան վայրենի և սնապաշտ դարձուցած է, որ գիւղի մօտակայ պատուական արտերէն չորսն մեռելոց գերեզմանատեղի լինելու համար նուիրած է գեղական համայնութիւն, իսկ կենդանի մարդկանց կեանքի բարեկեցիկ լինելու համար մի արտ անգամ չեն տար տուն շինելու: Թող հասկանան գաղթական պօլսեցի, տփխիսեցի, նոր-նախիջևանցի և այլ տարագնաց հայերը, որոնց թեթևամտութեան առջև «խըմբըլ ու կոյ» կհամարուին Հայաստանի մէջ մնացող և իրենց դռներ պանդխտող վանեցի, մշեցի և այլ հայերը, թէ Հայաստան որոնցմով հայաբնակ մնացեր է, իրենցմո՞վ, թէ՞ այս չարքաշներով:

Մինչև ցայժմ մեր շրջագայած գիւղերէն միայն Նիւզգեար գիւղ սայլի գործածութիւն կընէ՝ իւր սահման կարի հարթ լինելու համար: Միւս գիւղերէն ոմանց սահմաններ կան բոլորովին սար ու ձոր և առիկող են, որ սայլ գործածելն դժուարացած է, կան կիսով չափ ունեն այդ բնական դժուարացուցիչ պատճառներ, սակայն բոլոր հայոց գիւղեր, իրարու աչք տալով, սայլի գործածութիւն անհետացուցած են, իրենց հունձերը գրաստի քամակով կփոխադրեն, որով նոցա գործերն 3-6 անգամ դժուարացած է և դժուարանալով 3-6 անգամ ժամավաճառ կլինեն՝ սայլի «աղորներ» (սայլի գնալու ճանապարհին վանեցիք «աղոր» կասեն) չպատրաստելու համար:

Կարի առիկող և շատ ելե՛ջ ճանապարհով փոխադրող գրաստուց 10 խորձ օրան հազիւ կարող են բառնալ, այնինչ սայլին՝ 3 բարդ, այսինքն՝ 90 խորձ կբառնան, որ երկու եզնով կփոխադրուի: Երկրագործներ այսպիսի խիստ և դժուարին աշխատութեան պատճառաւ թէ՛ արդիւնքին մի մասն կկորսնցունեն և թէ՛ նիհարած, կաշի և ոսկոր մնացած են:

Գիցուք թե երկրագործն իր շօշափելի տգիտութեամբ իր շահն և վնասն չի ճանաչիր և կշռադատելու մտքի գօրութիւն կորսնցուցեր է: Հապա հարկահան կառավարիչներու խղճին ի՞նչ եղած է, տիրելու և կառավարելու շնորհք ո՞ր մնացեր է, որ այսպիսի տգետաց վրայ իրենց խնամք չեն ցոյց տար գէթ տիրող իշխանութեան շահուն համար, որպէսզի իրենց կաթնատու բանական անասուններ թէ՛ իրանց և թէ՛ տիրող իշխանութեան ատելի օգտաբեր լինէին:

Ոչ ապաքէն անհատական հարստութիւն և ոյժն տիրող իշխանութեան հարստութիւն և ոյժ կկազմեն: Ես ստուգիւ վերահասու եղած եմ և կճանաչեմ այնպիսի կառավարիչներ, որ երկրագործ մշակէն ատելի անխելք և անհեռատես կհամարուին շնորհիւ իրենց անփոյթ և անհաւատարիմ գործավարութեան: Ձի երկրագործ գիտէ իր կաթնատու կովեր, ոչխարներ, աշխատող եզներ և գրաստներ բտել և գիրացնել, որպէսզի ժամանակին առատ կաթն և բուրդ ստանայ, և նոցա աշխատակցութեամբ դիրացնէ իր անհրաժեշտ գործեր, իսկ տիրող կառավարիչներ ոչինչ չեն մտածեր:

Կառավարիչներ, եթէ իրաւունք կհամարեն իրենց միմիայն գաւազանի հարուածի վարձատրութեամբ տեղական բնակչաց հարկադրելով՝ մարտկոցներու և պատերազմական պիտոյից փոխադրելու ճանապարհներ, մանաւանդ թէ ծառայող աստիճանատրներու զբօսավայրի կառուղիներ շինել տալ, հապա ինչո՞ւ միևնոյն մտրակի (եթէ չկան մարտավայել այլ միջոցներ) վարձատրութեամբ չեն շինել տար երկրագործ մշակներու երկրագործութեան ճանապարհները, որոնցմով մարդկային ազգի կենսական պիտոյքներ կառատանան և կկշտանան թէ՛ երկրագործը և թէ՛ իշխանութիւնը:

Փիք գիւղի երկրագործական ճանապարհներու քիչ տեղեր հարթելու և ուղղելու պէտք ունեն, այնպէս որ, եթէ գիւղացիք, տուն գլուխ մի մշակ տալով, առ առաւել երկու շաբաթ միայն աշխատեն, սայլի աղուրն և ճանապարհներ կուղղուեն, որով մշակական գործերն վեցէն հինգ մասն կզեղչուին և հնգիւ չափ կդիրանայ: Մենք այս մասին թէ՛ առտնին խրատներ և յորդորներ կարդացինք և թէ՛ եկեղեցոյ բեմէն խրատեցինք ժողովրդականաց: Թէև համազունեցան մեր քարոզի օգտակարութեան, բայց գիւղացի անգարգացած ժողովուրդը, անսովոր աշխատութեան մէջ, ինքնուրոյն գործելու շնորհք չունի, մինչև որ իրեն գլխին կանգնող հրամանատար չի լիներ: Ուստի երբ մենք գիւղէն հեռացանք, մեր քարոզները լոկ քարոզ մնացին՝ առանց գործադրութեան:

Ուրեմն տիրող իշխանութեան պարտք կմնայ գործել տալ գիւղացոց՝ յօգուտ ընդհանուր մարդկութեան: Թոյլ կտամք մեզի, մանաւանդ թէ պարտք կհամարենք իբրև երդուեալ պաշտօնակատար, յօգուտ բարեխնամ տէրութեան և հպատակաց, ասել,

թէ ինչպէս անցեալ տարի կառավարող իշխանութիւն իրաւունք համարեց ինքեան՝ միմիայն Փիք գիւղէն 3000 մշակ և 800 բուրբի փող առնել¹³⁰ գաւառի ծառայող աստիճանատրների Հաճի-բէնդ անուանեալ ամարանոցի կառուղիներ հարկելու համար, թող պարտք համարէ ինքեան և երկրագործներու սայլուղիներ հարթել տալ, որով տէրութեան առ իր հպատակս ունեցած փոխադարձ պարտիք կատարուած կլինի:

Փիք գիւղի ամբողջ իգական սեռ՝ թէ՛ հարուստ և թէ՛ աղքատ, առհասարակ բոկոտն կշրջին, ինչպէս և այս կողման բոլոր հայ-գիւղացի կանայք: Ոտնաման չունենալու պատճառաւ չէ այս չարքաշուքիւնը, այլ ընդհանրացած մի սովորութիւն է դարձեր: Ի՞նչ կկարծէք, որչա՞փ հեռու տեղեր կգնան: Ճիշտ երկու ժամու ճանապարհ՝ ահագին սարեր ու ձորեր անցնելով, մինչև իւրեանց բինա (հանգրուան) ասած տեղեր, որտեղ տարեկան իւղ և պանիր կշինեն: Առանց այր մարդու և երկիւղ կրելու բինաներու մէջ կբնակեն գիշեր ցորեկով կանանց մի մասն իրենց փոքրիկ գաւակներով մայիսի սկզբէն մինչև սեպտեմբերի վերջը: Գիւղիս մէջ մնացեալ կանայք զբաղուած են կալ կալսելու գործողութեամբ, ամենայն ամենայնիւ՝ ցվերջ գործոյն և բանջարանոցներ մշակելու:

5-10 բինա իրարու մօտ մի սառն աղբիւրի գլխին կառուցած են սարերու լանջի վրայ, 4-5 բինա՝ այլ տեղ՝ բոլորովին հեռու առաջիններէն, միս երկուերեքներ այլ տեղ կբնակին ցան ու ցրիւ, ուր որ սառն աղբիւր կամ վտակ կգտնան՝ նոյնպէս առանց այր մարդու: Սոքա՝ բինաներու բնակիչ կանայք, շաբաթ 2-3 անգամ իսկ ոտքով գիւղ կուգան՝ իրենց հետ բերելով շալակած իւղ, պանիր, չորթան և այլ բաներ, վեր առած գիւղի իրենց տներէն իրենց պիտոյից չափով հաց՝ կվերադառնան բինաները՝ դարձեալ բոքիկ ոտքով այն քարքարուտ ու խիճ քարերով լի ճանապարհը, շատ անգամ իրենց 5-8 տարեկան գաւակաց ձեռքէն բռնելով, որ դարձեալ իրենց նման բոկոտն են, մինչև հասնեն իրենց բինաներ: Միգուցէ քիչ չափազանցութիւն թոյլ, անտես և անսովոր ընթերցող, 5-8 տարեկան մանկանց բոկոտամբ, 2 ժամու ճանապարհ քալելու խօսքեր: Մենք բինա ասուած տեղեր գնալու ժամանակ քանի-քանի կլինէր և մանուկներ տեսանք երթալու-գալու ճանապարհի մէջ:

Գիւղիս պաղլեղի հանքը նախապէս տեղական հայեր կիրահալէին իրենց պապենական սովորութեան կերպով, և այն ժամանակ թէ՛ իրենք կշահուէին և թէ՛ տէրութեան բաւական շահ կուտային՝ փութ մի մնթ. ծախելով: Անցեալ վերջին տարիներու մէջ նախ մի հրէա և ապա տփխիսեցի հանգուցեալ Միրգայօվն պաղլեղի հանք կապալով վերցուցին

130 «Ըստ այսմ հաշուելու է և այլ գիւղերու բաժ, հաս, հարկ, կոռ և քեկար» (ծնթ. հեղինակի):

տիրող իշխանություններն: Մակայն երկուսն ևս վնասուեցան, և այս պատճառաւ հանքն 5 տարիէ ի վեր գործադուլ եղած է: Գործարանը, որոյ շինութիւնները 50.000 ռուբլիով հազիւ կառուցուած են, այժմ բոլորովին քայքայման վիճակի մէջ կգտնուի, ուստի և հանքահանութիւնն դադարած է՝ ի վնաս տէրութեան գանձուն:

Փիբ գիւղացիք համայնական գործակցութեամբ իրարու օգնելու սովորութիւն ունեն, բայց, ափսոս, որ միմիայն նոր կալատեղեր պնդացնելոյ գործին մէջ, ոչ երբէք ճանապարհաշինութեան համար, և այն էլ դժբախտաբար կիրակէ օրերին: Թմբուկի և շեփոթի հրաւիրական ձայնով գիւղի երկսեռի բազմութիւնը նոր շինուած կալի վերայ կժողովուին: Անոնցմէ երկու սեռի ամուրիներ պար կկազմեն և գանազան կերպ պարախաղերու միջոցաւ նոր կալատեղը կոխ տալով՝ կը պնդացնեն: Երբ մենք բինաներէն կվերադառնայինք, հանդիպեցանք այդ խայտաճամուկ պարահանդէսով կալահանդէսին և մի կողմ քաշուած հետաքրքիր կլինէինք: Հպարտ գիւղացի ամուրիներ սկսեցին մանէքներ տեղալ, իրաքանչիւր իր հաւանած պար եկող աղջկան ձեռին: Եղան աղջիկներ, որոնց ձեռքին 4-6 մանէքներ մատուցուեցան:

Այսպիսի գնահատուած աղջիկներ, պարէն դուրս գալով, փոխանակ թաշկինակի՝ մանէքներ իրենց մատներու մէջ բաց բռնած, օղին մէջ ծածանեցնելով կկարաւէին, և իրաքանչիւրն առանձին առանձին իր նազախաղը լրացնելէն զկնի ի պատիւ ինքեան նուիրուած մանէքները բաշխեց շեփոթ անողին: Ես, այդ առատաձեռնութեան վրայ զարմացած, պախարակեցի նոցա շռայլութիւնը, բայց ինձ մեկնեցին այդ շռայլութեան գաղտնիքն այսպէս: Պարահանդէսէն վերջը իրաքանչիւր մանէքը իր տիրոջ կդարձնէ շեփոթ անողն՝ մէն մի մանէքէն 2 կոպէկ վարձ վերցնելով իրեն: Բոլոր իզական սեռը այդ օրը իրենց պատուաւոր զգեստներ հագած էր, որոնց վերնագգեստի կախթեանի արխալուղի (չափքեան) թերու վարի կողմը, սկսեալ կռնատակէն մինչև ձեռքի մօտը, կարգ մը փայլուն աբասիներ կարուած կային: Նազախաղը ըրած միջոցին, երբ թերնին սիգապանձ շարժումներով վեր ի վայր կխաղացնէին, փայլուն աբասիները, արեգական շողերն իրենց մէջ հատանելով և անդրադարձ ցուացումն տալով, գեղեցիկ փայլք կուտային: Բայց յայսմանէ, իրենց երեսների, օձիքներու, կուրծքերու և լանջերու վրայ գանազան ձևերով շինուած արծաթեայ զարդեր կարած ունէին, որոնք նոյնպէս փայլք կուտային իրենց շախկ ու շուխկ ձայներու հետ: Բայց, ափսո՛ս, որ այդ զարդերու անունները բոլորն էլ թուրքերէն էին, ուստի և ես չկարողացայ քանի մի հայկական բառեր գիւղական մութ անկիւնէն ի լոյս բերել:

Այդ չափ արծաթեայ զարդարանքն հակառակ՝ ոչ միոյն ոտքին ոտնաման չկար, լինէր դա հա-

րուստ թէ աղքատ, պառաւ թէ մանկամարդ, տհաս թէ նշանած աղջիկ՝ բոլորն էլ, առանց բացառութեան, բոկոտն էին:

Փիբ գիւղէն 5 ուսանող կայ Գանձակու արհեստատրաց ուսումնարանի մէջ, մինն էլ՝ Տիխիսու:

L

Վերին Ղոյթիւ

Ամսոյ 29-ին Փիբէն մեկնեցանք Վերին Ղոյթիւ ասուած աւերակ շինատեղին, որուն շրջապատ անդաստաններ ու անտառներ իբրև ագարակ, սեպհականութիւն են Բարսում գիւղացի Մելիք-Ռոստոմեանց հին և բազմաթիւ գերդաստանին, որ 50-ի չափ անձինքներէ կբաղկանայ: Սոյն գերդաստան, ասկէ երկու տարի առաջ բաժանուելով, եօթն տուն եղած են¹³¹:

Կպատմեն, թէ Մելիք-Ռոստոմեանցի ծագումը Բագրատունի ցեղէն սերած է, և այդ ազգաբանական ծագումն հաստատելու համար ռուսերէն մի տետր հրատարակուած է անցեալ մօտակայ ժամանակի մէջ: Ռոստոմեանց ներկայ գերդաստան թէպէտև բաժանուած է անդամոց շատութեան համար, բայց իրենց հայրենական հողային կալուածները ի միասին կմշակեն, և նոցա կալատեղին և տաւարեղենաց նախիր, ոչխարաց հոտ և գրաստուց ջոյիր կգտնուին սոյն Վերին Ղոյթիւ ըսուած կալուածին մէջ, որ ամէն կողմանէ երկու-երկու ժամու ճանապարհաչափ հեռի կգտնուի ամէն կերպ դրացիական օգնականութենէ և կպաշտպանուի միմիայն իր գերդաստանի արի և թիկնաւետ երիտասարդներով: Սոյն կալատեղի մէջ հիւրընկալուեցանք մէկ գիշեր և ննջեցինք բարձրավանդակ լեռնադաշտային բացօդեայ վայրի մէջ, որուն ընդարձակ հորիզոնի, ջինջ օդի և աղբիւրաջրի պատուականութեան հետ կփայլէին ամէն կերպ մաքրութիւն և բնակչաց սրտի սրբութիւն: «Այսպէս օրհնեսցի ամենայն մարդ, որ երկնչի ի տեսնէ»:

Սոյն ագարակի արևելեան կողմը կայ մի աւերակ շինատեղի՝ Հնգշափոր անուամբ, որոյ մէջ կգտնուին հայոց կիսափուլ եկեղեցի և գերեզմանոց: Ագարակիս հարաւակողմը կայ մի Կարմիր եկեղեցի անունով ուխտատեղի, որ մօտ ժամանակներս փայտաշարկով նորոգուած է սոյն ցեղի ձեռքով: Եւ այնտեղէն վայր կայ մի մատուո՛ւ Թռած խաչ անունով: Արևմտեան կողմը՝ Շամբոր գետի աջ ափին, կայ մի մատուո՛ւ Տակսիկայ խաչ անուանեալ, այսինքն՝ փոշտանգի խաչ, ուր ուխտի կտանեն փոշտանգուած մանուկները: Նոյն ափին մօտ կգտնուի Ներքի Ղոյթիւ անունով աւերակ շինատեղին, որոյ միջի Ս. Յովհաննէս անուն եկեղեցին կանգուն կայ մինչև ցայսօր, որոյ արևմտեան լու-

131 «Մելիք-Ռոստոմը քաղուած է Գանձակու Ս. Յովհաննէս մայր եկեղեցոյ գաւթի մէջ (ծնեալ՝ 1722 թ., վախճանեալ՝ 1794-ին)» (ծնթ.՝ հեղինակի):

սամուտեն ներս կանցնեն այն ամեն երեխաներ, որոնք ուշ ոտքի կելնեն: Կայ այդտեղ և գերեզմանոց: Իսկ սորա հիւսիսային կողմը՝ գմբեթածն բարձրացած սեպացեալ սարագլխին, կայ *Ս. Մինաս* անունով ուխտատեղի՝ Ճգնաւորի գերեզմանով, որուն կողմեն փորացաւ ուխտատրներ, զոր անցեալ մօտ ժամանակի մէջ նորոգեր է տիխիսեցի Մինաս Յակովբեան Կօլատեանցը: «Հիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»: Իսկ հիւսիսարևելեան կողմը կայ *Քարայատակ* անունով աւերակ շինատեղի, որոյ մէջ կան գերեզմանոց և կիսափուլ քարուկիր եկեղեցի:

ԼԱ

Բարսում¹³²

Ամսոյս 30-ին այցելեցինք Բարսում գիւղը՝ յիշեալ Մելիք-Ռոստոմեանցներու բնակավայրը, որ կգտնուի Շամքոր գետի ձախ ափին՝ ձորավայրի մէջ, որ չորեքկուսէ շրջապատուած է լեռներով: Այնչափ նեղ և անձուկ է վայրն, որ նորա բոլորակածն և անփուփ հորիզոնով երկինք էլ նոյնպէս փոքր կերևի: Գիւղիս մօտակայ շրջապատող լեռներու անտառները, բոլորովին անհետացած լինելով, գիւղս կգտնուի բուսականութեամբ մեռած կեանքի մէջ, իսկ գիւղի ներքև Շամքոր գետէն հանուած առուով ոռճացած, պերճացած խաղողի և սրգեղենաց ծառաստանի այգիներ իրենց կենդանութեամբ բոլորովին հակապատկեր կներկայացնեն գիւղի մեռելատիպ կերպին: Գիւղացիներ, իրենց արածականներով մի ժամու ճանապարհի հեռու, հովասուն լեռնադաշտեր գնացած լինելով, բոլորովին տխրութեամբ համակուած էր Բարսում գիւղ: Գիւղիս մէջ կգտնուէին միայն քանի մի գառամեալ ծերեր և պառուներ, զիրենք կերակրող քանի մի հաւերով:

Գիւղս կբաղկանայ 155 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 617 արական, 556 իգական: Ունի մի հին, փայտայարկ, խոնար և նսեմ եկեղեցի՝ *Ս. Աստուածածին* անունով: Այնչափ ցած է, որ իւր առապար կողմի երեք պատերը թաղուած են հողի մէջ, գրեթէ հաւասար են դրսի մակերևոյթին: Արտաքուստ եկեղեցի լինելու ոչինչ նշան չունի, բացի մի տախտակաշէն զանգակատունէ: Սակայն երեք տարիէ ի վեր սկսած են շինել քարուկիր և հոյակապ եկեղեցի, ձեռներեցութեամբ և հոգատարութեամբ Մելիք-Ռոստոմեան արժանապատիւ Եփրեմ քահանայի, որ տակաւին անաւարտ կմնայ:

Սոյն քահանայն այս կողման հոգ. գործոց գործակատարն է, պաշտօնը ճշտութեամբ վարելու համար ստեղծուած մարդ՝ հասակ վայելուչ, արծուաքիթ, ծանրաբարոյ, քահանայավայել համեստութեամբ, հետևապէս և պատկառելի մի անձնատրու-

թիւն է: Յայտնապէս կտեսնուի իւր վրայէն ազնիւ ցեղի արեանատրեմէ գոյացած լինելն: Երբ հարց առաջարկուի իրեն, նա լուրջ դէմք կստանայ և կշռադատելով կպատասխանէ: Ամբողջ գաւառին յարգելի եղած է, առանց խտրութեան կրօնի: Կարծես ամէն մարդու բարերարութիւն ըրած լինի:

Գիւղն ունի երկու դասարանով մի գեղեցիկ վարժարան, որոյ մէջ կուսանէին երբեմն գիւղի մանուկներ, բայց քանի տարիէ ի վեր գիւղի ցանքերն բաւականացուցիչ բերք չունենալու համար վարժարան դադարած է:

Գիւղս գետափի վերի կողման այգիներու մէջ ունի մի փոքրիկ եկեղեցի՝ *Ս. Յովհաննէս* անուն, որուն կողմեն ականջացաւ ունեցող ուխտատրներ: Վարի կողման այգիներու մէջ կայ *Հռիփսիմէ* անունով խոնարհուած վանք և իւր շուրջը՝ փոքրաթիւ գերեզմանոց: Այգիներու ճանապարհի վերև գտնուող առուակի վրայ կայ մի խոնարհուած փոքրիկ եկեղեցի՝ հանդերձ գերեզմանոցով: Փիբեցի հանգուցեալ Յարութիւն վարդապետ Մամիկոնեան իւր ծերութեան ժամանակին յայտնել է սոյն գիւղացոց, թէ «Մշու Ս. Կարապետ վանքէն բերածս մասունք թաղել են նոյն եկեղեցոյ մէջ»: Գիւղիս հարաւային կողման տներու մէջ կայ մի փոքրիկ եկեղեցի՝ *Գիւսարեր* անուն: Անորմէ վեր՝ տներէն դուրս, կայ մի փոքրիկ կիսաւեր մատուո՝ *Թառան եկեղեցի* անունով: Գիւղիս կալատեղեր բարձրացող ճանապարհի մէջտեղ կայ մի փոքրիկ մատուռ, փոքրիկ կաղնի ծառի ներքև՝ *Կաղնախաչ* անունով, որուն հայ ուխտատրներէն աւելի կյաճախեն թորք ուխտատրներ յողացաւ ասուած հիւանդութիւնէ բժշկուելու հատքով: Գիւղիս կալատեղոյ հիւսիսային կողմն կան մի փոքրիկ եկեղեցի՝ *Խարթունքեր (քոյր)* անուն և գերեզմանոց:

Գիւղն ունի 8 ուսանող՝ 1-ը՝ Գանձակու գիմնագիտը, 1 արհեստաւորաց, 1 քաղաքական, իսկ 4-ը՝ Փիբ գիւղի ուսումնարանը:

ԼԲ

Գառնակեր¹³³

Ամսոյս 31-ին այցելեցինք ի *Գառնակեր* գիւղ այն պահուն, երբ արևն ի մուտ խոնարհուած էր:

Գիւղս կբաղկանայ 84 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 380 արական, 360 իգական: Գիւղն հաստատուած է Շամքոր գետի ձախ ափին՝ Բարսումէն քիչ վեր՝ շրջապատող լեռանց ծնկան վերայ, որտեղ գետնափորի աջ ու ձախ կողմերն ևս դէմ առ դէմ ձոր լինելով, ուղղաբերձ չորս լեռանց մէջ գիւղավայրն խաչածն կերևնայ: Խաչածն հորիզոնի պատճառաւ երկինքն էլ խաչածն է, լաւ ևս է ասել՝ չորս խորդուբորդ, բարձր պատերու վրայ ձգուած

132 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 20 կմ հարավ Շամքոր գետի ձախակողմյան ձորալանջին (ծ. մ. բարձր է 770-850 մ):

133 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 23 կմ հարավ Շամքոր գետի ձախակողմյան ձորալանջին (ծ. մ. բարձր է 800-870 մ):

կապտագոյն քառակուսի առաստաղ ձևացեր է: Այս երկնային առաստաղն այնչափ փոքր է, որ աստղատան գլխաւոր լուսագունդերէն շատ քշեր կտեսնուէին: Այնպէս զարմանալի ձև ստացած են Գառնակերի գիւղատեղին և նորա հորիզոնը, որ եթէ, երբևիցէ գիւղաքնակութիւն իսպառ անհետացած լինի, խաչաձև վայրէն կարելի կլինի հաստատապէս գիւղատեղն մատնանիշ անել ապագայի մէջ:

Դոյն չորս բարձրաբերձ լեռներ աշխարհիս չորս կողմը մեր դէմ փակելով՝ մի աներևակայելի մտաշրջութիւն կազմուեցաւ մեր մէջ: Կարծես թէ այդ վայրը մեր բնակած երկրագնդէն դուրս՝ մի այլ աշխարհի լինէր, և կամ մենք մի այլ նոր լոյս ընկած աշխարհի մէջ յանկարծ տեղափոխուած լինէինք: Այնպիսի՝ տրամադրութեան ներքև ընկած էր մեր յեղաշրջեալ միտքը, որ կարծես թէ մեր ծանօթ աշխարհի ունեցած բոլոր կառավարչական կերպեր, զանազան ազգաց իրարու դէմ լարած խաբուսիկ քաղաքականութիւններ, կերպ-կերպ պատրուակաւ տոգորուած նենգամտութիւններ, մարդկային բարոյականութիւնը քայքայող կեղծ ու պատիւր վարմունքներ և գայթակեցուցիչ կենցաղավարութիւններ, զիրար եղծանող օրէնքներ և վերջապէս սրբութեան կեղծ քողով գործուած սրբապղծութիւններ իսպառ արտահալած եղեր էին այս ատենական դար ներկայացնող պարզավայրէն:

Գիւղի միակ քահանայն՝ տէր Յովսէփ Պալեանց, Զրիստոսի հաւատարիմ փոխանորդն էր և երկնից պատգամաբերն այդ անբիծ հաւատաւոր ժողովրդեան համար: Նա ինքն է միանգամայն աստուածապաշտութեան և ժամասացութեան ուսուցիչ գիւղի մատաղ սերնդին: Գիւղի բնակչաց պարզ կենցաղավարութիւն կարծես թէ ցոյց կուտար, որ երբէք տեղույն ժողովուրդ հաղորդ եղած չէ եղեր աշխարհիս խաբուսիկ քաղաքականութեանը: Հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութեանց հրամաններ անմիջապէս կատարուած էին և կկատարուէին փութով սոյն գիւղի մէջ՝ իբրև իրենց անհրաժեշտ պարտուց հատուցումն:

Գիւղի տներ հին նահապետական ձևով շինուած են, բայց փողոցներ թէև նեղսագոյն, սակայն մաքուր էին: Բնաւ մի աթոռ չգտնուեցաւ մեզ համար գիւղի մէջ, այլ փոխանակ աթոռի՝ բակերու առջև քառակուսի տաշուած հաստ գերաններ պառկեցուցեր էին կամ կոճղի բոլորշի կտորներ դրած՝ նստելու համար և կամ հողէ թումբեր շինած: Թթենեաց ծառերու ճիւղեր խառնուած էին տանց կտորներու ցուիկներու գերանաձայրերի հետ: Սքանչելի էր այդ աչքապարար տեսարանը և ամէն բան պարզ ատենական տարու կեանքի պատկերը կներկայացնէր:

Գիւղացուց մտքեր զբաղուած են միմիայն իրենց ապրուստի միջոցներով, զի այր և կին ամենայն չարքաշուքեամբ և անտրտունջ կերպով կկատա-

ԳԱՌՆԱԿԵՐ. հատված գյուղից (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

րեն լծորդակցաբար իրենց պարտաւորութիւններ՝ ապրելու համար:

Գիւղի անդնդախոր ճորի մէջ, իրենց զինեբեր և մրգատու այգիներէն և բահէզներէն գատ, ուրիշ մշակելի վայր չունեն, զի վարելահողեր, ճիշտ մի ժամու ճամփայ հեռի, ուղիղ գառիվերութեան բարձր սարադաշտի վրայ կգտնուին, որտեղ և իրենց կալատեղերն են: Ուստի ամէն օր՝ հնձածամանակ, մրջիւնի կարավանի պէս այր և կիներ շարունակ երթեկութիւն կանեն այդ ահագին գառիվերութեան վրայ՝ գիւղից կալատեղեր և անտեղից ի գիւղ:

Մանաւանդ թէ քանի դժուարութիւն է, երբ շատեր իրենց արմտեաց հետ և դարմաններն էլ գրաստով կամ շալակով ի վայր՝ գիւղատեղին կիջեցնեն: Կարծես թէ սոցա սահմանուած լինեն երկնքէն ամէն տեսակ նեղութիւններ:

Գիւղի հանդէպ՝ գետի աջ ափին, կամուրջին կից, կայ մի *մատուռ*՝ ջղացաւութեան բժշկիչ: Արևմտակողմ՝ գիւղէն կալատեղ գնալու ճանապարհի գառիվերութիւն լրանալուն տեղը, երեք խաչեր կան՝ քովէ քով կանգնած *Կաղնո խաչ* անունով, որոնց վրայի գորացեալ մեծ կաղնին 3 տարի առաջ կտրեր են գիւղացիք:

Կալատեղերուն կից մի մեծ բոլորշի խաչաքար կայ, որոյ երեսին վրայ՝ թգաչափ լայնութեամբ և կէս կանգուն խորութեամբ ծակ փորուած, վնասաբեր անձրևային տարիներն կրակ կվառեն նոյն քարին վրայ՝ անձրև նուազեցնելու, իսկ երաշտ տարիներ ջուր կածեն գլխին՝ տարին անձրևաբեր ընելու:

Յիշեալ ծակ քարէն դէպի արևմուտ՝ մի վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուած աղբիւրի գլխին, երկու *խաչաքարեր* կան, քոստներ (բորոտ), նոյն աղբիւրի մէջ լողանալով, կսրբունեն:

Կալատեղեաց հանդէպ՝ հիւսիսային կողման քարափի գլխին, *դղեսկի մնացորդներ* կերկին: Նոյն կալատեղույ արևմտակողմը՝ 1/2 վերստ հեռաւորութեամբ, սարագլխին կգտնուեն նոյնպէս *դղեսկի մնացորդներ*, որ *Գեաւոր-Ղալէ* կանուանուեն:

ԳՆՈՆԱԿԵՐ. Ծաղկոցավանքը հարավ-արևմուտքից (ուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

ԼԳ
Ծաղկոցավանք

Օգոստոս ամսոյ 1-ին դիմեցինք *Ծաղկոցավանք*, որ Գառնակեր գիւղէն վեր 1 1/2 վերստ հեռաւորութիւն ունի, կառուցուած է Շամբոր գետի ձախ ափին:

Սա մի փոքրիկ տաճար է, տաճար կրսեմ, գի առաքելական դարու ձևով շինուած է: Ունի մի մեծ, բարձր դուռ: Իւր մէջ կկրէ արագ-խորանը: Տաճարի մէջ եկեղեցական պաշտօնեաներ դպիրներով պատարագ կմատուցանեն: Տաճարի մեծ դրան առջև շինուած է ժամատուն՝ աղօթաւոր ժողովրդեան նորա մէջ կանգնելու, որք տաճարի մեծ դռնով կտեսնէին նորա մէջ մատուցուած պատարագ: Հայաստանի մէջ արանդութեամբ կպատմեն, թէ առաքելական դարու տաճարներ այս կերպ կշինուէին, այսինքն՝ տաճարի դռնէն դուրս և՛ ժամատուն, ինչպէս որ Վան քաղաքի մի քանի եկեղեցիներ և այն կողման վանքեր այդ կերպ շինուած են Արծրունեաց տիրապետութենէն առաջ: Ի նշան առաքելական դարու շինութեան՝ տաճարի մէջ՝ մի յայտնի տեղ, յից (յէց) ի յորմն խաչ կկանգնեցնէին և նոյն խաչի կենտրոնի ակն-խաչի ըսուած տեղ մի բևեռ կմխէին, ինչպէս որ ցայսօր ժամանակի կտեսնուի Վանայ «Յայն կոյս- ձորոյ» Ս. Աստուածածնայ տաճարի արևմտեան որմի խաչին վրայ: Նոյնպէս անդ ի Վանս Կարմրորայ Ծաղկոցավանքէն դուրս՝ եկե-

ղեցոյ դրան հիւսիսային կողմ՝ մի մեծ կաղնի ծառի ներքև, կայ մի խաչակիր պատուհան, որտեղ ուխտաւորներ խունկ ու մոմ կվառեն և իրենց շորի կտորներ կկապեն նոյն ծառի ճիւղերի վրայ՝ ի փարատումն իրենց ցաւոց:

Ծաղկոցավանքէն դէպի վեր՝ 1/4 վերստ հեռաւորութեամբ՝ նոյն գետի ձախ ափին, կայ շինուած մի միաբանական *վանք*, որ ունի մի քանի անձուկ խցեր: Յիշեալ երկոքին վանքերու ամբողջ միջնավայր կկազմէ վանական այգին, որ երկոքին վանքերու միջի հորիզոնական գծէն սկսեալ իջանելով՝ կվերջանայ Շամբոր գետի ափը: Յիշեալ այգիի ստորին մասը գիւղացիք իւրացուցեր են վանքերու անմարդաբնակի եղած միջոցներին: Վանքն ունի երեսնաչափ օրավար վարելահողեր, որ այժմ վիճելի է քաղաքական կառավարութեան հետ:

Այն վանքերուն 8 տարիէն ի վեր վանահայր կարգուած է վանասէր Յովհաննէս ծերունազարդ վարդապետ Բարադամեանց: Սա ունի երկու ծառայ, որք այգին կպահպանեն, և՛ բանջարանոց կմշակեն, և՛ մի ձի: Ո՛չ եզ, ո՛չ ոչխար և ո՛չ հողային կալուած: Ունի 6 մեղրի փեթակ, 20-ի չափ հաւ, տասն կտոր պղնձեղէն և երկու ձեռք անկողին, ահա նորա բոլոր ապրուստի միջոցներ, որոնցմով կտնտեսուի վանահայր ուտիք և պահք օրերը: Իւր բոլոր ստացուածոց պսակն կհամարուի մի փայլուն սամօվար, որ իւր միակ մխիթարութիւն է՝ ընծայուած գանձակեցի պ. Սկրտիչ Նարաբէ անձէն:

Վանահայրն 73 տարեկան ժիր, ջրալինդ, արագաքայլ, փոքրիկ ծեր մի է, որ երբեմն կվազե ալ, երբ վանքի կարևոր մի գործ մտքին կուգայ¹³⁴:

Վանահոր ատամներ սպիտակագոյն են, քան միրուքի մազերն: Սա, լինելով այսչափ չքատրութեան մէջ, 3 տարի առաջ 150 ը. փող տալով, այգիի վերի կողմը քարերով ցանկապատեր է, գիտե՞ս, ո՞ր տեղէն, իմ պ. ընթերցող, այսչափ փող տուեր է, և գիտե՞ս, թէ ինչո՞ւ իր մէկ հատիկ ձին չի ծախեր երկու կով առնելու, իր բարեկեցութեան համար, որպէսզի վանքի այսպիսի կարևոր պիտոյից համար այդ ձիով գնայ մեր բարեպաշտ շինական եղբայրներէն քանի մի փութ ցորեն մուրայ՝ այս կիսակործան վանքեր պահպանելու: Գիտե՞ս, իմ զուարճասէր ընթերցող, կիսակործան տաճարներ չեն պահպանուիր՝ խրախճանական սեղաններու շուրջը բազմած երգելով՝ «Ողջոյն տուէ՛ք մեր հայրենեաց կիսակործան տաճարներուն», այլ այսպիսի անձնուրաց, չարքաշ արեղաներու թշուառակեցութեան նահատակութեամբ:

ԼԳ

Գառնակեր գիւղի կալեր

Նոյն օրը Ծաղկոցավանքէն վերադարձանք ի նոյն *Գառնակեր* գիւղ և անմիջապէս ձիատրեալ, զի օրն տարածամեալ էր, բարձրացանք գիւղի կալեր:

Գեռ նախիրը չէր եկած: Տեղւոյն գործողութիւն խուճապ վիճակի մէջ էր, և ամէն գործողութիւն իր կարգն ունէր: Կալեզներ թող տուին: Հասակաւոր աղջիկներ անմիջապէս ջուր բերելու գնացին. ունանք ցիր ու ցան խմբերով իրենց ծաղր ու քրքիջ բարձրացուցած, ունանք առանձին-առանձին և տխուր, ունանք սրտակից և հասակակիցներ զոյգ-զոյգ ընկերացած կերթային: Վերջիններէս մինը յանկարծ խորհրդաւոր խոխտ տուաւ իր ընկեր աղջկան կողքին, որ բոլոր մարմնով ցնցուեցաւ և ամօթահար աչքի ճոթով այս ու այն կողմ դիտել սկսեց: Խոխտ տուող աղջիկն գողի պէս մատնացոյց արաւ առջևի կողմ նայելու, և երկուքն ի միասին սկսեցին քայլերնին յամբացուել՝ վայրկեան մի ուշ հասնելու, որպէսզի ցնցուող աղջիկ դաշտէն եկող փափախը ծուռ, գերանդին ուսին, հպարտ-հպարտ ձիու վրայ հեծած ու ձին կատաղեցնող ու փնչացնող երիտասարդին տեսնայ ու դիտէ կշտանալու չափ: Չիտար երիտասարդը, այս ամէն տեսնալով, իր վրայ նայող աչքին մի համապատասխան հայեացք ձգեց և կամեցաւ իր ձին օդաչու ընելու հեռանալ: Սոքա արդէն նշանուածներ էին:

Հեռուէն ամպի պէս փոշի բարձրացնող նախրի կովեր, իւրաքանչիւր իր հորթին բառաչելով, նախապէս աւետեցին իրեանց վերադարձը: Հորթերու

նախիր մէկ ժամ առաջ արդէն եկած և փոքր աղջկանց հոգացողութեամբ ցանկապատ բակերու մէջ գետեղուած էր, որ նախիրի գալու ժամանակ չխառնուէր նախրի մէջ և չծծէր իրենց մայրեր, առանց տանուտէր կնոջ ազահ կթոցն փրփրացնելու: Կալապան մեծ աղջիկներ ու կիներ թող տուին անմիջապէս իրենց կալապանական ձեռքի գործ, իւրաքանչիւր աղջիկ նախիրէն գատեց իրենց կովեր, կիներ տնէն կթոց բերելու փութացան, փոքրիկ աղջիկներ հորթեր մէկիկ-մէկիկ թող տուին բակէն դուրս գալու: Կթող կիներ մի փոքր ծծեցուց հորթին, որ կովի պտուկներ կակղեն ու թուլանան կթուելու: Կիներ կթել սկսեց: Մեծ աղջիկ, որ կովի գլուխ բռնած էր, նորա պոզատակեր, ճակատ և պուճուճակ (ծոճ-բակ) կքերէր իր մատներով, որ կովն այդ հեշտասիրութենէն գրաւուած հանդարտ մնայ կթուելու: Բայց փոքրիկ, զուարճասէր սերունդ, մի-մի վարոց ձեռքերնին բռնած, անցնող նախրի երինջներուն, արջառներուն, զամբիկ ձիերու մտրուկներուն խոփ տալով (հալածել), նոցա ոստիւններու վրայ զուարճացած, աղմուկ կհանէր իրենց ճվճվոցներով: Մեզ հետ նստող ծերունի և պատկառելի անձինք որչափ ջանացին սաստել, որ լռեն, ի հարկէ ի պատիւ մեր, նոքա բնաւ յետ չկասեցան իրենց զուարճասիրութենէ: Սոքա թագաւորական հրովարտակին նշանակութիւն չտուող անմեղ հրեշտակներէն էին:

Նախրակիք գործէն լմննալէն զկնի, գործօն կանայք և աղջկունք սկսեցին վերջնալուսով աւուր կասածն կալերն թեղել, ունանք սրբուած ատոք ցորեան և գարին չուլներով ամբար տանել, այլք քամուած (երան եղած) յարդն կալատակի մարագ լեցնել, այլք ճախաւելով (ցախաւել) կմաքրէին կալատակ՝ վաղուեան աւուր աշան (կալատեղի վրայ պարզուած որայն) պատրաստ անելու: Վերջնալուսով ընելու գործեր լմննալուն պէս ընթրիք արին և բնութեան օրինակ այդ հաւատարիմ հպատակներ, առանց Մորփէոսի թմբեցուցիչ ներգործութեան սպասելու, քնացան: Կոպեր ծանրացնող նիրհն, աստուածային օրհնառաք աշխատասիրութեան, ինքնին հետեց՝ քաղաքացուց դժխէմ սովորութիւնը այպանելով: Արշալոյսին ամէն կարգի աշխատատրներ (բացի մանուկներէն) վեր կացան իրենց խոնջեալ անդամոց այնպիսի կազդուրմամբ, որ նախանձելի է փափկակեաց քաղաքացի հարուստներուն, որք անհանգիստ քնով աւելի կթմրեն և կխոնջեն, քան թէ կկազդուրուին: Արևածագէն առաջ հարուստ գիւղացիք, ձիերնին հեծած, գերանդին ուսին, աղքատներ հետիոտն արտօրայք գնացին: Կանայք և աղջկունք կալատեղի վրայ որաներ աշան ըրին, որ մի փոքր չորանայ՝ դիւրաւ կասուելու: Կալեր կասուել սկսեցին: Առաջին տարիներ այս կողմի բոլոր գիւղերը եզներով կշրջեցնէին կամերը, իսկ մօտ տարիները, Ռուսաց տիրապետութենէ զկնի, իւրաքանչիւր ձիու ետև մի կամք քաշ արած, ունանք աղջիկներ 2-3 ձիոց սանձեր ի բռին,

134 «Իսկ Բարուն գիւղի կալատեղերը գնալու ժամանակ մեզ ուղեկցող ձիատրներու ձիարշախին Խաչէն ալ յետ չմնաց» (ծնթ. հեղինակի):

միս ձեռքին՝ խարազան, կալամէջ տեղ կանգնած, ձիերը կվարեն շրջելու՝ իրենք էլ փոքր պտոյտ տալով նոցա հետ: Կանայք, հորսելին բռնած, անդադար կուղղեն կալամիջի աշանի խորդուբորդ եղած տեղերը, կալափերն վրայ կուտան և աշանը կշրջեն՝ խոշոր մնացած ցողունները կալերեսը հանելով (օրական 14 ժամ աշխատութիւն ընել, իգական սեռի համար, հաւատալի՞ է քեզ, քաղաքացի՛ ընթերցող):

Արևածագէն պահ մի ետք նախիր եկաւ գիւղագլուխ կթուելու: Կանանց և աղջկանց մի մասն այնտեղ դիմեց, բայց, ափսո՛ւ, որ մենք էլ հեծանք և հեռացանք՝ *Ջագիր* գիւղ գնալու, թող տալով այն հովասուն կալատեղը, որ այնչափ բարձր էր, որ արեգակը ուղիղ հորիզոնական գծով բարեց մեզ առաւօտեան: Երբ մենք ճանապարհին կանանց ծանր աշխատութեան մասին մեր նկատողութիւններ կհաղորդէինք գործակատար Եփրեմ քահանային, նա պատասխանեց մեզ, թէ շատ օգտակար է կանանց աշխատութիւնը, զի նորանով թէ՛ իրենք կուժովանան, թէ՛ իրենց գեղեցկութիւն ու թարմութիւն ընդ երկար կպահպանուի, հակառակ քաղաքացի կանանց, որք շուտով կթառամին, և թէ՛ աշխատութեամբ նոցա կազմուածքը ջրալնդելով՝ ծննդեան ժամանակը թէ՛ երկունք թեթև կլինի, և թէ՛ հարիր զաւակաբեր կանանցից մինն հագիւ մանկաբարձի կկարօտի: Մի՞թէ այդպէս, ըսի ես անոր: Հապա՛, պատասխանեց նա, զի բնականապէս ինչպէս որ կովեր, ոչխարներ ենք, իրենց կծնանին, առանց ուրիշի օգնութեան, այնպէս էլ գիւղի կանայք: Օրինակ, ըսաւ տէր Եփրեմ, զիչէր՝ եկեղեցին գնալիս, տեսայ, որ մի կին իւր անպատ բակի մէջ տղան ծնանելիս, ինձի որ տեսաւ, հեռացաւ՝ ծնած երեխան մնաց տեղն ի տեղ լաց լինելով: Գառնակերցի Յովսէփ քահանայն վրայ բերեց. «Ես այգին գնալիս տեսայ մի կին, միայնակ իւր այգոյ մէջ մի մեծ ընկուզենիի ետև քաշուած՝ ծնաւ իր զաւակը»: Դարձեալ տէր Եփրեմը մէջ մտաւ. «Մի կին միայնակ սար գնացած էր շուշան քաղելու (աղաջրի մէջ դնելու հաստացողուն բանջար մի է՝ պահոց կերակուր, որուն վանեցիք մանդակ կըսեն) և այնտեղ իւր ծնած տղան, քաղած շուշանի հետ միասին շալակելով տուն բերաւ, գոր մկրտելիս անուն Շուշան կնքեցինք»:

ԼԵ
*Ջագիր*¹³⁵

Ամսոյս 2-ին հասանք *Ջագիր* գիւղ, որոյ բնակիչք 54 տարի առաջ 37 տուն, *Գիւլամբարէն* և փոքր մաս մի զանազան գիւղերէն այստեղ գաղթելով, այժմ 104 տուն զուտ հայ բնակիչներ եղած են՝ 437 արական, 369 իգական: Գիւղն ունի մի եկեղե-

ԶԱԳԻՐ. հատված գյուղից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

ցի՝ Ս. Աստուածածին անունով¹³⁶: Գիւղասահմանի տեղ լեռնադաշտ է, և ունի արգաւանդ հողեր, բայց զուրկ անտառներէ:

Գիւղացիք ունին լոբիի և գետնախնձորի բաւեզներ: Պտղատու ծառերէն աճեր են այստեղ ձորերի մէջ միայն թթենին և ընկուզենին: Խելացի մտածութեամբ մշակեր են և՛ վայրի տանձենին, և՛ խնձորենին, զի լեռնցի պտուղներ լեռնային կեանքի դիւրաւ կյարմարուին:

Գիւղի տեսարանը զուարճալի կկացուցանեն ուռի և բարդի մշակուած ծառեր:

Հայոց վարժարաններ անցեալ 1884-ին ընդհանրապէս փակուելէն առաջ 2 տարւոյ չափ ուսուցիչ ունեցեր է այս գիւղ: Այն ժամանակ գիւղիս ժամասացութիւնը սովորեցնող վարժարան խափանուեր է՝ ընդհանուր վարժարանաց փակման պատճառով, որ և կտւէ մինչև ցայսօր: Ժամասացութիւնը կկատարէ միմիայն քահանայն, իսկ երբ պատարագ ընելու հարկ լինի, Գառնակեր գիւղէն կիրաւիրուեն դպիրներ, որք շատ անգամ գալու անկարող լինելու համար պատարագ կխափանուի (ինչպէս իրենք ասացին): Աստուած, դու չխափանես «զայս արարէք առ իմոյ յիշատակ» քո աշխարհակեցոյց պատուէրդ...

Գիւղիս արևելակողմ՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, կայ մի մատուռ՝ *Կարմիր եկեղեցի* անուամբ, որտեղ կղիմեն լուսնոտներ և քամոտ հիւանդներ: Եւ արևմտեան կողմ՝ 2 վերստ հեռաւորութեամբ՝ մի մատուռ, որոյ մէջ կայ և տապան՝ *Կենտ ծառ* անունով, ուր կղիմեն հիւանդներ:

Բարսում և Գառնակեր գիւղերու բնակիչները իրենց կալատեղեր գնացած լինելու համար գիւղերու մէջ գրեթէ ոչ ոք չէ մնացեր, բացի տնանկ ծերունի այրերէն և պառաւ կնիկներէն, ուստի և՛ քարոզ խօսելու, և՛ կարգադրութիւն ընելու յարմարութիւն

135 Գտնվում է Շամխորի համանուն շրջկենտրոնից 16 կմ հարավ-արևմուտք (ծ. մ. բարձր է 1300-1420 մ):

136 Ծխական եկեղեցին ԺԷ-ԺԸ դդ. կառույց է: 1985 թ. քաղն ամբողջությամբ փլվել էր (մանրամասն տես՝ *Կարապետյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 520-525):

չկար: Վասնորոյ յիշեալ գիւղերու քահանայք, տանուտէրեր, իրենց փոխներ և իշխանաւորներ (ինչպէս որ իրենք կրսեն համբա մարդիկ¹³⁷) մեզ հետ կշրջէին Ջազիր գիւղի եկեղեցոյ մէջ՝ քարոզ և խրատներ լսելու, որպէս թէ իրենց գիւղերու կալատեղերու մէջ առ տնին խօսածներս քարոզ և խրատ չլինէին:

Ուստի Ջազիր գիւղի մէջ մեր քարոզ ու խրատներ խօսեցանք՝ վարժարանաց վերականգման համար մեր սովորական միջոց ցոյց տալով, այն է՝ կալեմաս հաւաքել: Ըստ մեզ՝ վարժարանի համար այս միջոցը փող հաւաքելէն աւելի յարմարագոյն է գիւղացոց համար, զի նոցա շրջանի մէջ սովորաբար հազիւ փող կ'գտնուի: Ջի եթէ 2 աբասի փող ուզելու հարկ լինի, խիստ տհաճութիւն ցոյց կուտան, իսկ եթէ 2 աբասի փողաբէն մի փութ ցորեան, որ 4 աբասի կանէ, մէն մի փութն ուզելու լինես, սիրով յանձն կառնեն: Պատճառն յայտնի է:

Ջազիր գիւղի եկեղեցոյ մէջ խօսուած քարոզէն այնչափ զգացուեցան բարսումեցի և գառնակերցիներ (չնայելով, որ եկեղեցիէն դուրս մի քանի անգամ լսեր են աւելի ազդու քարոզ), դուրս գալուն պէս ուխտեցին գիւղը վերադառնալիս անմիջապէս կալեմաս հաւաքելու սկսեն ի նպաստ վարժարանին: Նոյնպէս ուխտեցին և ջազիրցիք:

ԼԶ

Գետաբէկի ճանապարհին

Երբ կողմէինք դէպի Գետաբէկ, կէս ճանապարհին մեզ դիմաւորեցին տեղոյն գիւղացի և քաղաքացի (որք տեղոյն պղնձահանքի համար գիւղաքաղաք կկազմէին) 50-ի չափ զինակուռ երիտասարդներ՝ հայկական դրօշակով, որոնց կառաջնորդէր երիտասարդ և նորասէր Շմաւոն քահանայն Բօրեանց:

Այնտեղ՝ մարգագետնի վերայ, սառնորակ աղբիւրի գլխին պատրաստած ճաշն վայելելէն զկնի, սկսեց յառաջ խաղալ երիտասարդական գնացքը, որոյ ձիարշաւի փոշին, մինչև գիւղ հասնելը, շատ անգամ մեր ամբողջ կարաւան կծածկէր:

Սի քանի խօսք մեզ դիմաւորողներու շնորհքի մասին: Գետաբէկ գիւղէն մեզ դիմաւորող հեծեալներ իրենց ձիարշաւի զանազանակերպ կիրթ խաղերով մեզ կուրախացնէին ու կզարմացնէին: Մերք իրենց արագաձեռն զինավարժութիւններ կներկայացնէին, իրենց կրած զենքերի փոփոխ գործածութեամբ, ըստ պահանջին, ըստ տեղոյ, մերք որպէս թէ թշնամի մօտեցած լինի, հրացան ուսին անցնելով, ատրճանակ կգործածէին: Մերք՝ որպէս թէ իրարու հակառակորդ թշնամի իրարու աւելի մօտիկացած միջոցին արագաձեռնութեամբ ատրճանակ

գօտիի տակ անցնելով, սուր հանած, ճապուկն դարձուածքներով իրարու վրայ կյարձակէին: Միոյն բարձրացուցած սպառնացող սրի հարուածէն ազատուելու համար միսն դիւրաթեկն շարժմամբ, ձիու աջ կողմէ ի ձախն, ձախէն ի յաջն և փոքի տակն անցած, սրի հարուածն վրիպեցնելով, ինքն յանկարծ կրկին ձիու մէջքին նստած հակառակորդին հարուածներ կուտար՝ ձիէն վայր ձգելու, սպանելու:

Եւ երբ այս ամէն տեսնալով սաստիկ զգացուած մեր մտքի մէջ կնկարագրէինք այդ ազգօգուտ և հոգեգրգռ խաղեր՝ ցոյց տալ ընթերցողին հայու շնորհքն և ճարպիկութիւն, որ այդ խաբարտեալ և սևաթոյր գանգուր մագերով, կրակ ու բոց աչքերով, ճկուն կազմուածքով երիտասարդներ գործեցին իրենց թեթև քաթուլ, ճոխարշաւ ձիերու վրայ... ափսո՛ս, որ նոցա մի անվայել արարք սառն տրամադրութեան ներքև ձգելով զիս՝ մտակապ ըրաւ նկարագրելու: Ինչո՞ւ և մինչև ցայժմ չեմ կարող նկարագրել, գիտե՞ս, հետաքրքիր ընթերցող, երբ մեր և մեզ դիմաւորողներու մէջ սիրալիք ողջունի և ջերմեռանդութեամբ աջ համբուրելու ազգային յատուկ սովորութեան փոխադարձութիւններ կատարուեցան՝ աղբիւրի գլուխ, բնութեան կանաչ գորգերու վրայ մեզ բազմեցնելու ամէն կարգ ու սարք կատարեցին, զմեզ աւելի և աւելի գոհ ընելու նպատակով, այնուհետև ի՞նչ ընեն, որ հաւնիս, ընկերասէր ընթերցող... Քաղաքացիներ, գատուելով գիւղացիներէն, ուրիշ երախան կազմեցին, գիւղացիներն ուրիշ, մենք՝ հոգևորականներս, երեսփոխաններու հետ, յակամայից ուրիշ երախան մնացինք: Իւրաքանչիւր երախան՝ իւր պարզած սեղանասփռոցի վրայ իւր բերածը կերաւ, իւր առանձին սեղանակցի կենաց խմեց, երգեց, օտար ազգի պէս իրարմէ գատուած պահք և օրոճ բռնողներուն յատուկ խորշումով, հրէից և հեթանոսաց խտրութեամբ: Այս բաժանումն տեսնալով՝ իմ հոգին խռոված էր: Չայրոյթս այլևս չէի ուզեր նայել ինձ սիրելի երիտասարդական այդ ակմբին վրայ: Պահ մի առաջ իրենց ցոյց տուած շնորհք չէի ուզեր մտաբերել: Մինչև գրիչ ձեռքս առած ժամանակն անգամ չեմ ուզեր ոչինչ խօսել նոցա վերայ, բայց անոնց միջէն մի յոյժ կարի ձիավարժ երիտասարդի կրթութեան վերայ փոքր ի շատե՛ տեղեկութիւն չտալ՝ մեղանչել է:

Ձիարշաւական հանդէսներու մէջ ես հազարաւոր ձիավարներ տեսած եմ ժամանակին, բայց սորա նմանին չէի հանդիպել: Վերոյգրեալ երիտասարդաց ձիարշաւական և զինավարժական խաղարկութեանց կատարելագոյնն էր սա՛ գանձակեցի Աբգար Լաչինեանցն: Ինքն իւր ձիէն, ձին իրմէն վարժ: Չին իւր հեծեալի տակ, նորա ամէն մէկ շարժման նպատակի նշանակութիւն գիտնալով հանդերձ և մտադիւրութեամբ կարշաւէր՝ տիրոջն նորանոր ցոյց տուած նշաններուն ծառայելու: Հեծեալն գիտես թէ ձիարշաւի միջոցին ձիէն բաժ-

137 «Համբա մարդիկ, այսինքն՝ առաջին կարգի հարուստներ, որ առաջնակարգ հողատէրեր են և առաջնակարգ հարկ կվճարեն» (ծնթ.՝ հեղինակի):

նուած օրի մէջ սաւառնող մի հրեշտակ էր: Յանկարծ ինքն ձիու տակ, ձիւն իրեն տակ, աջէն ի ձախ, ձախէն ի յայ շրջող ճախարակի անիւ կղառնար: Փոքր ասպարեզի մէջ փախչող թշնամոյ ետէն կհասնէր, մէկ ոտն իւր ձիու ասպանդակի մէջ թողած, իսկ ինքն յանկարծ թշնամու ձիոյ գաւակին հեծած կտեսնայիր, ձիւն թշնամոյ ձիէն անբաժան հաւասար զուգընթացութեամբ արշաւելով: Ինքն թշնամու ետէն նորա թեւր պարաւանդել¹³⁸ կսկսէր կամ դաշոյն քաշած՝ նորա կողին մէջ կմխէր, եթէ չկամենար թշնամին կենդանի բռնել: Ես, զարմացման մէջ ընկղմած, մտքիս մէջ գոչեցի. «Աղասի՛, կենդանացի՛ր, տե՛ս, քո որոնածներէն մինն քիչ մատնացոյց անեմ, որ Հասան խանի սիրտը կրծքէն դուրս քաշէն քեզ թաւազա անելու¹³⁹»:

ԼԷ

Գետաբէկ¹⁴⁰

Ամսոյս 3-ին, Ջագիրէն *Գետաբէկ* գիւղ հասնելով, իջևանեցինք Տէր Շմառնի¹⁴¹ տանը: Գետաբէկը կբաղկանար 44 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 178 արական, 149 իգական: Սոցա սահմանի մէջ կայ պղնձի հարուստ հանք, որ 20 տարի առաջ գերմանացի Սիմէնս անուն մի անձնաւորութիւն կապալով մեր առած է տեղական իշխանութենէն և հրահալելու համար գործարան հաստատել է յիշեալ գիւղատեղոյն մէջ¹⁴²: Ուստի գետաբէկցիք պարտաւորուած թող տուել են իրենց հայրենական գիւղատեղի շինութիւններ, եկեղեցին և գերեզմանոց և գաղթել են 2 վերստ հեռու՝ նոր գիւղատեղոյ վրայ բնակավայր հաստատել են՝ հին գիւղի անունը նորի վրայ կնքելով: Հին գիւղատեղոյ գերեզմանոց և եկեղեցին սեպհականութիւն մնալով գիւղացոց՝ նոյն տեղ կկատարուեն իրենց հոգևոր պէտքեր: Յիշեալ եկեղեցին փոքրիկ և կամարակապ է՝ *Ս. Գէորգ* անուամբ, որ շրջապատած է ընդարձակ գերեզմանոցով:

Պղնձահանքի գործարանի կառավարիչ բարեկիրթ Պօլտօն անձը չի խղճահարել մեր ազգային գերեզմանոցի եզերքներ քանդել և ննջեցելոց կմախքներ դուրս թափել, խանութներ շինել տալ այս ու այն վաճառականներուն, խանութավարձ առնելու համար, որով իւր իրաւանց սահմանից դուրս գալով՝ մեր ազգային սրբավայր կպղծէ՝ մի ամբողջ ազգի սիրտ վիրաւորելով:

Բաւական ժամանակէ ի վեր Գանձակու Հայոց հոգ. կառավարութեան հրամանով Գետաբէկու

Շմառն քահանայն դատ կվարէ յիշեալ կառավարչին հետ: Քահանայն խանութներու շինութենէն առաջ զգացուցեր է կառավարչին, թէ իւր այդ մտադրեալ ձեռնարկութեամբ հայոց կրօնական զգացումներ վիրաւորած կլինի: Ի՞նչ արժանավայել պատասխան կյուսաս, կրօնասէր ընթերցող, այդ քաղաքակրթեալ անձի դրամախոհութենէն ու «Առաջուց խօսք տուած իմ խանութպանին, ուստի չեմ կարող խօսքս յետ առնել»:

Ի՞նչ զարմանալի իրաւագիտութիւն: Այոց իրաւունք կողոպտել փոքր տմարդութիւն կհամարէ, քան իւր անիրաւացի բանատուութեան յետ առնել: Յիշեալ քահանայի ըսածին նայելով՝ նոյն պարոն այժմ որպէս թէ զոջացեր է և կառաջարկէ քահանային, թէ «Գերեզմանատեղոյն վրայ շինուած խանութներու վարձ ես կառնեմ, իսկ նոցա գետնավարձ դուք ստացէք», այն է բերանացի խոստումով... Ի՞նչ մանկական խաղ: Այնուհետև յիշեալ քահանայն, ճարահատ լինելով, ննջեցելոց կմախքներ կթոցի մէջ ժողովելով, կդնէ եկեղեցոյ խորանի մէջ իբրև ասպցոյց և ապա կսկսէ դատ բանալ կառավարչի դէմ և պատիժ կպահանջէ մարմնաւոր իշխանութենէն՝ նոյն սրբապղծութեան համար: Իսկ դատաւորն քահանային պատասխանել է, թէ «Գերեզմաններ շատ հին լինելու համար չարժէ դատ վարել և վիրաւորել կառավարչին»: Առ այս հարց է առաջարկել Շմառն քահանայն, թէ որչա՞փ ժամանակամիջոց գերեզմաններ հինցած և իրենց յարգ կորսնցուցած կհամարուին օրինաց առջև: Սոյն խօսքին դիմաց դատաւորն տարակուսեալ և պարտասեալ կկրկնէ՝ դարձալ ի պաշտպանութիւն կառավարչին, ոչինչ, չարժէ: Այսպիսի դատաւորաց համար է մեր նախնեաց առածն, թէ «Ուր ոսկին բարբառ է, անդ ամենայն լեզուք լռին»: Այս առածն ի հարկէ մասնաւոր մարդկանց համար լինել կարծած էինք և չէինք յուսար, որ օրինաց արդար լեզուն ևս կխոնարհի և կլռէ ոսկոյ բարբառի առջև:

Հին Գետաբէկի մէջ գործարան հաստատուելու պատճառաւ բաւական թուով զանձակեցի առևտրական հայեր կան այժմ: Սորանց հոգևոր պէտքեր ևս կմատակարարէ յիշեալ Շմառն քահանայն, որ այս կողման հայ ժողովրդաց մէջ նախանձեղի ժողովրդականութիւն կվայելէ: Նոր Գետաբէկի հայեր սակաւաթիւ լինելու պատճառաւ չեն կարող վարժարան բանալ, բայց ոմանց որդիք ժամասացութեան համար կպատրաստէ յիշեալ քահանայն:

Գիւղի արևելահարաւ կողմ կգտնուի ուխտատեղի մի՝ խաչքար *Կաղնախաչ* անունով, որուն կհովանաւորէ դարձեալ մի հինաւորց և մեծ կաղնի ծառ: Երկրորդ ուխտատեղի մի ևս կայ գիւղի հարաւային կողմը՝ մի վերստ հեռաւորութեամբ, բլրակի գլխին: Սա ո՛չ խաչ ունի և ո՛չ այլ ինչ, բայց մի փոքրիկ շինութեան փլատակ՝ *Ղուտրի* անուն: Սորա ուխտատեղի լինելու գոյութիւնը արդիւնք է եղեր երազատեսութեան:

138 Կապել, շղթայել:

139 Հյուրասիրել, մատուցել:

140 Համանուն շրջանի կենտրոնն է: Գտնվում է Գանձակից 48 կմ, Շամխորից՝ 35 կմ հարավ-արևմուտք (ժ. մ. բարձր է 1380-1500 մ):

141 Շմառն Բորյանը քահանայագործել է 1890-1903 թթ. (**Վաքայեայան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 76):

142 «Միմենս» ընկերության մասին մանրամասն տես նշվ. աշխ., էջ 69-71:

ԼԸ

Ղալաքեանդ¹⁴³

Օգոստոսի 5-ին թող տալով Գետաբէկ գիւղը՝ տեղւոյն քահանայի առաջնորդութեամբ Ղալաքեանդ անունով թրքաբնակ գիւղի հին բերդի¹⁴⁴ գլուխ բարձրացանք, որ շրջապատուած է ամրապինդ պարիսպներով և մարտկոցի բուրգերով: Սոյն բերդի հիմունքները նախնիք կառուցեր են՝ ի պաշտպանութիւն նորա ստորոտ գտնուած Ղալաքեանդ գիւղաքաղաքին: Գիւղաքաղաք կրսենք, որ կատուգոյի իւր մէջ գտնուած թէ՛ կանգուն և թէ՛ կործանուած վեց եկեղեցիներով¹⁴⁵:

Գետաբէկի պղնձահանքի արտադրութեան մի մասը 2 ժամու հեռաւորութենէն երկաթուղով կրերուի սոյն գիւղ՝ հրահալելու, զի սոյն տեղ ևս գործարանի մի ճիւղ հաստատուած է անտառի մօտաւորութեան համար:

Բայց մենք չմոռանանք մի միջնադէպ յառաջ բերելու: Փիւր գիւղի հարաւակողման անտառախիտ լեռան, որ պինդ ապառաժ քարից կբաղկանայ, նորա վերայ շատ ծակ քարեր կտեսնուին՝ զանազան լայն ու նեղ ձևերով և առանց պատառուածք ունենալու, մարդ կկարծէ, թէ հաստ քղերով ծակուած լինեն: Այդ քարերու ծակ լինելու մասին հարց բարձրացաւ մեր այնտեղ եղած ժամանակ, թէ ի՞նչ պատճառաւ այդ ծակեր գոյացած են: Մենք տարակուսուած կանգ առինք մեր մտախուզման մէջ Քսանթոս փիլիսոփայի նման: Եւ որովհետև Եզովպոսի նման մի ծառայ էլ չունէինք, որ հարցն անոր յանձնէինք լուծելու, ուստի և հարցն մնաց անլուծելի, մինչև Ղալաքեանդ գիւղի բերդ բարձրանալն:

Սորա նոյնատեսակ ապառաժները նոյնատեսակ ծակեր ունէին, ինչպէս Փիւր գիւղինը:

Յիշեալ բերդի լեռան լանջի վերայ, թէպէտ այժմ բնաւ անտառ չի տեսնուիր, բայց ստուգուեցաւ, որ առաջուայ ժամանակ անտառ եղած է այնտեղ, և անտառի ծառերն քարերու վրայ բուսած և նոցա արմատներ քարերին ծակելով խոր իջած են, հետևապէս որչափ որ ծառեր հաստացած են, հետըզհետէ և քարածակերը մեծցած են ծառերու հաստանալու չափով: Չի մենք տեսանք այնտեղ մի արշին շրջագծի լայնութեամբ վերոյիջեալոց նման ծակ քար, որուն մէջ տակաւին կմնար հին ծառի փտած բունը ըստ որպիսութեան խոտածածկին, և սոյն քարածակն չունէր պատառուածք: Մենք այսպիսով համոզուած ենք, թէ՛ Փիւր գիւղի և թէ՛ այստեղաց ծակ քարեր պատճառուած են ծառերու արմատներէն:

143 Գտնվում է Գետաբէկի շրջկենտրոնից 11 կմ հարավ-արևմուտք՝ Շամբոր գետի ձախ վտակի՝ Փառիսոսի ափին:

144 Համապատասխանում է Փառիսոս բերդին. մանրամասն տես՝ **Կարապետյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 127-128:

145 Սամվել Կարապետյանը 1982 թ. արձանագրել է միայն երկու եկեղեցու գոյությունը (նշվ. աշխ., էջ 127):

ԼԹ

Չարեքայ վանք

Օգոստոսի 5-ին Ղալաքեանդէն հասանք ի Չարեքայ վանք՝ 5 ժամէն աւելի ձիու վրայ նստելով: Չարեքայ վանք շինուած է Շամբոր գետի ձախ ափին՝ խորագոյն ձորի մէջ, որ արևմուտքէն արևելք երկարացած է: Վանքն ամէն կողմէն երկու ժամու ճանապարհաւ հեռու է ամենայն մարդաբնակութենէ և դրացիական օգնականութենէ: Ի հիմունք միաբանական ուխտի տեղ եղած է, որ կգուշակուի հիւսիսային և արևելեան կողմի վրայ եղած տասն և հինգ միաբանական կանգուն մնացած խուցերէն՝ ի բաց առեալ քանդուածները: Եկեղեցին, գաւիթ, դարպաս և մեկուսի զանգակատուն նոյնպէս և խցերն, տնտեսատուն, մառան, փռատուն և սեղանատուն քարուկիր և կամարակապ շինուած են մէկուկէս թիզ երկարութեամբ և մէկ թիզ լայնութեամբ նեղ լուսամուտներով: Սեղանատան 32 արշին երկարութիւնէն կհասկացուի, որ վանքն բազմաթիւ միաբանութիւն ունեցեր է իւր ճոխ ժամանակին, իսկ այժմ ունի միայն մի վանահայր՝ արժ. Աստուածատուր վարդապետն Տէր-Յարութիւնեանց, որոյ մականունը շրջակայ գիւղօրէից պարսիկներ Քօռ-օղլի դրած են իւր արի անձնապաշտպանութեան և վանքի և նորա անտառներու պահպանութեան համար:

Վանահայրն առանց վանատրդի վարդապետներու ունի միայն երկու ծառայ և մի անտառապահ, ընդամենն չորս անձինքներէ կբաղկանան վանքի ամբողջ բնակիչներ, չլսեմ միաբանութիւն: Ինչպէս վերև ըսինք, վանքն, 2 ժամու ճանապարհաւ հեռու լինելով մարդաբնակութենէ, յանդուգն անձնապատանութիւն է 4 հոգով բնակել այսպիսի անպաշտպան և անապահով վիճակի մէջ, զի վանահայրն վայրենութեանց վայրենութեան տեղի է, ուր աւելի առիւծներու յարմար է, քան այսպիսի սակաւաթիւ մարդկանց բնակավայր լինելու:

Ռուսաստանի հայոց վանքերու մէջ միայն Սևանայ անապատ վանահայրական անուն կրելու իւր իսկական նշանակութիւնն ունի, զի վանահօր հովանաւորութեան և խնամոց ներքև կգտնուին և վանական որդի վարդապետներ, որոնք ամէնքն ի միասին իբրև ժառանգ նոյն վանական հաստատութեան ամէն ջանք և աշխատութիւն ի գործ կղնեն վանքն շէն պահելու, ճոխացնելու, և հարկ եղած ժամանակին կկարկատեն և կնորոգեն իբրև իրենց ժառանգութիւն:

Այսպէս են Տաճկաստանի հայոց գլխաւոր վանքեր, որք ունեն վանականութեան կանոնական օրէնք: Կյիշեմ Վարազայ և Տարոնի Ս. Կարապետի վանօրէից կանոնագրութիւն, որ քարտեզի նման շրջանակի մէջ առաջ կախեր են վանահօր սենեկի պատէն՝ իբրև յիշեցուցիչ վանահօր և միաբանութեան պարտուց և իրաւանց փոխադարձ յարաբերութեանց կանոն: Կարծեմ թէ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռ տակաւին չէ ունեցեր ազգային սոյնպիսի

ԳԵՏԱՐԵԿ. Չարեքավանքը (լուս.՝ Ա. Օհանյանի, 1980-ական թթ.)

սահմանադրական օրէնք՝ բացի բոլոժենիայից, որ ցոյց տայ հովուողի և ստորադրելոց պարտուց և իրաւանց փոխադարձ սահմաններ:

Հետևապէս և նոյն Մայր Աթոռի ստորադրեալ վանօրայք ևս չունեն մասնաւոր, իրենց համար կազմուած կառավարչական օրէնք, հաստատուած հոգևոր ծայրագոյն իշխանութենէ, որպէսզի վանականութիւնը իր ամփոփ և պարզ օրինաց ուղեցուցի առաջնորդուէր միակերպ կառավարութեամբ՝ վանուցն յարատևութեան համար:

Տաճկաստանի գլխաւոր վանօրէից հաստատուն և յարատև մնալու պատճառն ինձ կթօի այն է, որ ունեն միաբանական ուխտ, ուխտին վանահայր և կանոնական օրէնք: Եւ երբ վանահայրն վախճանելու լինի, միաբանութիւն իւր միջէն կամ դրսէն կընտրէ յաջորդող վանահայրն, իբրև իւր հովիւ և վանական օրինաց օրինապահ և գործադրիչ, իսկ ինքն՝ միաբանութիւն, կլինի կամաւոր կատարիչ օրինաց և վանական հնազանդ որդի վանահօրն, և ամէնքն ի միասին, վանահայրն և վանաորդիք զինքեանս հարազատ ժառանգ կհամարեն նոյն միաբանական ուխտին:

Այսպէս եղեր է և է Վարազայ վանք («մայրաքաղաքն մենաստանաց») ըստ Չամչեան պատմութեան, որ երբեմն ունեցեր է ուրբ հարիւր միաբանական եղբայրութիւն), Լիւ և Կտուց անապատներ Ս. Բարդուղիմէոս առաքելոյ և Մեծփայ վանքեր, Տարոնոյ Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննո և Թարգմանչաց¹⁴⁶, Արմաշու վանքեր, որոնց ամէնու մէջ կան

ժառանգաւորաց վարժարաններ¹⁴⁷ մի որոշ նպատակի ծառայելու համար:

Ռուսաստանի հայոց բազմաթիւ վանքերու միաբանութիւն կըրականայ մի վարդապետէ միայն, որ և վանահայր անուն կկրէ՝ առանց վանաորդի ունենալու և կընտրուի ու կհաստատուի Ս. Էջմիածնի հոգ. բարձրագոյն իշխանութենէ, այն էլ շուտ-շուտ փոփոխուելու ենթակայ: Բնական է, որ այսպիսի վանահայր չի մտածեր վանքն բարեգարդել, ճոխացնել, քանդուածներ կարկատել և նորոգել, զի վանքն վարդապետի տուն (ըստ հայրենի առած են) լինելու ապահովութենէ դուրս եկած է: Ուստի այս իսկ պատճառաւ անտարակուսելի է, որ վանքեր միշտ քանդուելու և անհետանալու ենթակայ կլինեն իրենց ստացուածքով, հողային կալուածներով և սրբազան անօթներով: Քանդուած և իրենց կալուածներով ի միասին անհետացած վանքերու օրինակներ շատ են մեր աչքի առաջ: Ռ՞ր է վանքերէն հսկայն Սաղմոսավանք և նմանիքն, ի՞նչ վիճակի մէջ է Արտագու Թաղէոս Առաքելոյ վանք, որ վանօրէից մէջ հսկայից հսկայն է իւր բերդանման շինութեամբ, ուր երբեմն կպատրաստուէին Ս. Էջմիածնի առաքելական յաջորդ գահակալներ, ո՞վ է նորա վանահայր: Վանքին շրջապատող 11 տունէն բաղկացեալ հայ գիւղի մէջ ծնած, սնած, զարգացած մի հայրենասէր վարդապետ՝ աղքատ և թշուառ, որ ամիսներով առանց վանք մտնելու, խունկ ու մոմ վառելու կթողու Հայաստանեայց աշխարհի նախկին լուսաւորիչ Թաղէոս առաքելոյ սրբակիր գերեզման, զի վանքն ոչինչ չունի: Վանահայրն հազիւ հազ իւր ապրուստը կգտնայ իւրանման թշուառ աղքատ հայրենակից գիւղացիներէն:

146 «Թարգմանչաց, որ և Ղազարու և Առաքելոց անուանեալ վանուց տաճարի դրսի արևելակողմ կգտնուին մեր ազգալոյս թարգմանչաց Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի, Մամբրէ Վերձանողի, Եզնիկ Կողբացոյ և այլոց պատկառելի շիրիմներ, որոնց մահարձաններ 4 կանգուն բարձրութեամբ կանգնած են 2 կանգուն քառակուսի մեծութեամբ պատուանդաններու վրայ, իրենց նորբ (թարգմանչաց անուան վայելուչ) քանդակագործութեամբ, գողգորայի հսկայ և հրաշատեսիլ խաչերով և տապանագրութեամբ: Եւ արդարև տապան և ոչ գերեզման թարգմանչաց, որք իրենց անմահ յիշատակաւ և ոսկեղենիկ գրչով կան և կման տապանի մէջ, ցերկրորդ գալուստ Քրիստոսի, ի յանդիմանութիւն մեզի պէս վանականաց ջախջախ եղեզնագրչի» (ծնթ. հեղինակի):

147 «Ըստ իմ դատողութեան՝ մեր նախնեաց գործածած վարժարան և վարժապետ անուններ շատ իրաւացի են արդի գործադրած «ուսումնարան և ուսուցիչ» անուններէն, որ կարծեմք, ուրիշ ազգերէն թարգմանաբար առած կգործածեն: Վարժապետն իւր գիտութիւնը ուրիշէն առած և վարժուած՝ կվարժեցնէ աշակերտներուն, բայց ուսուցիչն ինքնագէտ պիտի լինի, որ ուսուցանէ, ինչպէս տիեզերաց ուսուցիչն Յիսուս էր: Եւ այս սկզբունքով Յիսուս կպատուիրէ իւր աշակերտաց միջոցաւ մարդկային ազգի, ո՞չ գոք ուսուցիչ չկոչել, բաց յինքենէ» (ծնթ. հեղինակի):

Ռուսաստանի վանքերեն ոմանք թե՛ ուխտատեղի են և թե՛ հողային կալուած ունին, սակայն դարձեալ չեն ճոխանար, որովհետև չունեն վանական ուխտ և ուխտի հաստատութեան օրէնք: Թէպէտ ոմանց վանօրէից ջերմեռանդ հաստատորաց նուէրներու մի փոքր¹⁴⁸ մասն կընծայուին անդամ եղող վանքերու կողմանէ՝ ի շահ Ս. Էջմիածնի Սայր Աթոռին, իբրև վանօրէից գլխաւորին, որ շատ իրաւացի և պարտաւորիչ օգնութիւն է: Բայց միթէ նոյնպէս գլխաւոր վանքն ևս իւր կողմանէ չպէտք է, որ հոգատարութեամբ սնուցանէր և դարմանէր իւր խնամոց ենթարկուած անդամ եղող վանորայքը: Ինչպէս արիւն, սրտէն ելնելով, կմտնայ միւս արիւն երակներու մէջ և կանդրադառնայ ի նոյն տեղ՝ կենդանացուցիչ շրջան կազմելով, այնպէս և Ս. Էջմիածնի փոխադարձական պարտուց և իրաւանց ճանաչմամբ թե՛ մասնաւորապէս կգորացներ և թե՛ ինքն գլխաւորապէս կամրապնդուէր:

Որքեմն ի՞նչ են Ռուսաստանի արդի վանօրայք, և ո՞ւմ կծառայեն նոցա կալուածներ: Ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ միայնակեցարաններ, որք կծառայեն անհատական անձանց՝ հակառակ նախնական կանոնաւորեալ վանօրէիցն, որք կծառայէին եկեղեցւոյ ժառանգաւորացն: Օրինակ՝ բարեհռչակ Սանահին, արդիւնաշատ Հաղբատ, զինու հոգւոյց վառեալ Տաթևն և սոցա նմաններ կպատրաստէին զանազան կարգի հոգևորականներ հայոց ժողովուրդն լուսաւորելու, առաջնորդական, քարոզչական, կրօնասիրական և հայրենասիրական հոգւոյ ներշնչութեամբ:

Սոյն մտախոհութեանց առիթ տուաւ Չարեքայ վանուց այժմեան անկեալ դրութիւն, զոր վերականգնելու համար նորա արդի վանահայրն՝ արժ. Աստուածատուր վարդապետ, ճշմարիտ և անձնանուէր վանականութեան հոգւով, տասն և վեց տարիէ ի վեր երկաթի պնդութեամբ ամէն կերպ չարքաշութիւնը յանձն առած, ամենայն անձնանուիրութեամբ կաշխատէ վանքի յափշտակեալ հողային կալուածները՝ արտօրայք և անտառներ, վիճելութեան վիճակէն դուրս բերել և հաստատել տալ վանքի վրայ, վանքի նախնական հանրօգուտ նպատակն վերականգնելու:

Երկար ժամանակէ ի վեր վանքիս մէջ միաբանական ուխտ չի լինելու պատճառաւ (բացի մի վանահայր վարդապետէ) տաճարն իւր բոլոր շէնքերով խօթացած է: Ուրտեղ մի փոքր վնասուած է եղեր, առանց կարկատելու և նորոգութեան մնալով՝ մերձ ի մահ խարխալուած է այնչափ, որ այսուհետև կարկատելն օգուտ չի բերեր և չի փրկեր վաղահաս մահուանէն, ինչպէս մեծաշէն Սաղմոսավանք

և այլ սորա նմաններ փրկուած չեն եղեր՝ ժամանակի վանահարց անհոգութեան պատճառաւ:

Քանի՛ հոյակապ վանքեր գիտենք, ինչպէս Էջմիածնի մօտ Մուղնու Ս. Գեորգայ վանք, որ կողահերձ լինելով՝ քիչ ժամանակի մէջ կկործանի: Կկործանին և միւսներ, շնորհիւ անհոգութեան միայնակեաց վանահայրերուն:

Մօտ ժամանակներ հայ լրագրութեանց մէջ աղմուկ բարձրացաւ, թէ Չարեքայ վանից վանահայր Աստուածատուր վարդապետ վանքի անտառներ այնչափ փչացուցեր է և կփչացնէ, որոյ մէջ շրջագայող զազաններ ակներև կտեսնուին, և թէ, եթէ վանքն շուտով նորա ձեռքէն չառնուի, անտառներն իսպառ կանհետանան:

Սոյն չքննուած լուրը տուողներ արժանահաստ անձինք համարուելով՝ վանահայրն փոխուէր և ուրիշն նորա տեղ յաջորդեր է, որ իւր անհոգութեամբ և ապիկարութեամբ անտառի մի մասն էլ սեպիականութենէ յափշտակուէր է և այնուհետև տեսնելով, որ տեղոյն անօրէնք և անպրօկուրօր սար ու ձորերն իւր պահպանելու, կարողութենէն վեր է և չի պիտի կարողանայ առ երկիւղի երկար մնալ սոյն վանուց մէջ, քիչ մի ևս աւելի շտապեր է իւր ընելիքն ընելու և փոխադրուելու:

Հոգ. ծայրագոյն իշխանութիւն, այնուհետև ի փորձոյ վերահաս լինելով Աստուածատուր վարդապետի արժանաւորութեան վրայ, կրկին վանահայր հաստատեր է: Մենք, այցելելով սոյն վանքը, 8 ատուր չափ մնացինք, հետագօտեցինք անտառն, ոչինչ համաձայն՝ այն մեծ աղմուկին չգտանք, բացի վանքի առջև եղող պարտեզատեղիի կոտորուած ընկուզենիներէն, որ շատ լաւ հաշուով կտրատել տուէր է: Տեսնելով արդի վանահայրն, որ բոլոր ձորի բազմաթիւ ընկուզենիներով լի են, բանջարանոցի ընկուզենիքը կոտորեր և բանջարանոցն ընդարձակեր է (զի վարելահող չունի), ուր վարունկ, գետնախնձոր և լուբիս կցանէ, որոնց բերք ամէն օր ի վաճառ կհանէ ի Գետաբէկ՝ վանքի ապրուստ հոգալու: Մասնաւորապէս որ ամբողջ անտառն տակաւին վիճելի լինելով տէրութեան հետ՝ իշխանութիւն ևս իւր անտառապահներու հսկողութեան ներքև պահպանել կուտայ: Ուստի վանահայրն կարող չէր անտառն փչացնել:

Վանքիս արևելեան կողմը՝ մերձ ի պարիսպ, Հայոց գերեզման անունով մատուռ մի կայ, որ շինուած է վանքիս հինգ ճգնագեաց վարդապետաց գերեզմանի վերայ, որոյ քարուկիր կամարի դրսի կողմը քանդած են բարձր կոչում ունեցող մի եկեղեցական և մի աստիճանաւոր, որ Գանձակէն այստեղ եկեր էին՝ բախտ որոնելու, բայց դժբախտաբար բախտ չգտնելէն յետոյ նոյն քանդուածն շինել տուած չեն, որ կմնայ ցայսօր ժամանակի ի նախատինս և վկայ իրենց բախտախնդրութեան: Դարձեալ և մօտ ժամանակներս, նոյնպէս բարձր կոչում ունեցող մի հոգևորական, Գանձակէն գալով, քան-

148 «Ուխտատրաց նուիրաբերութեան մեծ մասն և կալուածոց արդիւնք կծառայեն անհաստատ վիճակ ունեցող վանահայրերուն և ո՛չ վանական ժառանգաւորներուն, որպէս ի հնումն, ժողովրդեան քարոզիչ վարդապետներ և քահանայացուներ պատրաստելու» (ծնթ. հեղինակի):

դեր է վանքի տաճարի տանիքը՝ նոյնպիսի շահասիրութեան պատճառաւ, և ինքն էլ չարաչար վիրատորներ է նորա քամակը: Վանքից 2 վերստ հեռաւորութեան՝ նոյն արևելեան կողմը, գետի ձախ ափին, մի քարածայրի գլխին, թրծեալ աղիւսներով շինուած, կայ մի պարսպաբերդ՝ Նամրութ անունով, որոյ պատեր ցայսօր կանգուն կմնան:

Վանքիս հարաւակողմը՝ 1/4 վերստ հեռաւորութեան, գետի աջ ափին, շինուած է մի փոքրիկ կամարակապ եկեղեցի, որոյ շուրջը կգտնուին բազմաթիւ բնակարանաց աւերակներ: Ոչ մի առանձին նշաններով յայտնի չեղաւ, թէ գիղատեղի¹⁴⁹ է այդ վայր, թէ՞ վանքիս միաբանաց ճգնաւորական մասի աղօթավայր, միայն նոյն տեղ կգտնուեն իրարու կից շինուած վեց քարուկիր ամրապինդ սենեակներ՝ առանց լուսամտի, չորս արշին քառակուսի մեծութեամբ, որոյ բոլորակ կամարներ ընկած են: Սոցա միայն արևելեան պատի մէջ կտեսնուի կրաշաղախով ամրապնդած խողովակներ, որք կարծել կուտան, թէ ի հնումն բաղանիք եղած են: Սոյն վայրի համար կուանդեն, թէ կուսանոց եղած է. թերևս նոյն բաղանիք մաքրասեր կուսանաց ծառայած լինի:

Վանքի արևմտեան կողմը՝ երկու վերստ հեռաւորութեամբ՝ գետի աջ ափին, բարձր բլրակի գլխին, կտեսնուի բաւական մեծութեամբ եկեղեցի, որոյ վրայի կաթողիկէի կէսը փլշած է: Նոյնպէս վանքի հիւսիսակողմ՝ 3 վերստ հեռաւորութեամբ մի բարձրաւանդակի վրայ, կգտնուի մի եկեղեցի, որոյ առաստաղը և մի պատ խոնարհուած են:

Գարձեալ վանքիս սահմանի մէջ՝ արևմտակողմը՝ 3 վերստ հեռաւորութեամբ, Այթալայ գետակի մօտ, կգտնուի հանքային երկաթի ջուր, որ թափուելով Այթալայ գետակի մէջ, եկուք ի միասին կօծանդակեն Շամքոր գետին: Սոյն Այթալայ անունով գետակի բոխման մօտեր կգտնուի Այթալայ անունով մի վանք, որ թէպէտ վանքիս սահմանից դուրսն է, բայց անոր համար կնշանակենք այստեղ, որովհետև կուանդեն, թէ Այթալայ սարկաւազ նոյն տեղի բնակիչներն է:

Խ

Չարդախլու

Ամսոյս 13-ին Չարեքայ վանքէն մեկնելով՝ մի գիշեր օթեցանք Գետաբէկ գիւղը՝ դարձեալ տեր Շմաւոնի տանը և այնտեղից 14-ին հասանք ի Չարդախլու գիւղ¹⁴⁹, որ կբաղկանայ 202 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 753 արական, 561 իգական, որ Տիփիսսէն այստեղ գաղթեր են 1822 թուականին:

Գիւղն ունի մի նորաշէն եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին¹⁵⁰ անուամբ, և մի քահանայ, սոյնպէս և մի

ՉՐՈՂՍԽԼՈՒ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևելքից (ուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

նորաշէն վարժարան, որուն մէջ կուսանեն 45 աշակերտ: Երկուքն էլ օրինակելի են իրենց գեղեցկութեամբ:

Գանձակու 23 գիւղօրէից միայն 4-ի մէջ կգտնուեն եկեղեցական ծխական վարժարան, չորսն էլ միդասեան, թէպէտ և բաղկացեալ երեք-երեք բաժանմունքներէ, բայց դժբախտաբար մի-մի վարժապետ ունենալու պատճառաւ բոլորն էլ ապարդիւն կմնան: Ի շարս նոցա՝ և գիւղիս վարժարան ապարդիւն մնացած է՝ երկու վարժապետ պահելու կարողութիւն չունենալու համար:

Գիւղիս հիւսիսարևմտակողմ՝ երկու ժամու հեռաւորութեամբ, Ոսկան-Նահաստակ ուխտատեղին՝ Քոյր և եղբայր անուանեալ, կգտնուի գիւղիս դրացի Թերմաշտու անուն թրքաբնակ գիւղի սահմանի մէջ:

Այստեղ տարին երեք անգամ, այսինքն՝ Յարութեան, Նոր կիրակէի և Վարդավառի տօներին, բացի գաւառիս հայ և թուրք բնակիչներէն, Տիփիսսու և Նոր Բայազետու վիճակներէն անգամ ուխտի կղիմեն՝ զլիսաւորապէս ամուլ կանայք: Այստեղ խաբեքայ «ընկնաւոր» կանայք գուշակութիւններ կընեն՝ նախապէս տեղեկութիւններ հաւաքելով ուխտաւորներէ, համախոհ և շահու բաժանարորդակից իւրեանց ընկերներու միջոցաւ: Երբ այս ու այն ուխտաւորաց ցաւ կիմանան, կսկսին յակնէ յանուանէ այս ու այն ցաւագար անձինք կոչել՝ իւրաքանչիւրին ունեցած ցաւի անունն յայտնելով, որպէսզի իրենց գուշակութիւնն ստուգուի:

Եւ այսպէս՝ չարահնար միջոցներով պարզամիտ ժողովուրդը կխելայեղեն՝ նուէրներ ստանալու:

Սոյն ուխտատեղին նախապէս հայոց շինատեղի եղած է՝ Բուլանուղ անունով, որոյ մէջ կայ մի կամարաշէն և անսին եկեղեցի, որ մինչև ցայժմ անվնաս մնացած է: Յիշեալ եկեղեցոյ հիւսիսային կողմը՝ պատին կից, կայ մի մատուռ՝ ունենալով իւր մէջ տապան՝ Ոսկան-Նահաստակ անունով¹⁵¹: Սոյն

149 Գտնվում է Շամխորի շրջկենտրոնից 15 կմ հարավ-արևմուտք (ծ. մ. բարձր է 1240-1360 մ):

150 Ըստ շինարարական արձանագրության՝ կառուցվել է 1872 թ. (Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 515):

151 Վերանորոգել է Կարապետ Սաֆարյանը 1884-1885 թթ. (Գասպար. Յով., Չարդախլուն և նրա պատմութիւնը, «Նոր-Գար», Թիֆլիս, 1889, № 197, 25 նոյեմբերի, էջ 3):

ՉԱՐԴԱՆՆԻ. Գուսկան Նահատակ վանքը հյուսիս-արևելքից (ուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 1980-ական թթ.)

մատուռին կից գանձակեցի Կարապետ Սափարեանցը երկու սենեակ շինած է ուխտատուներուն բնակարան լինելու: Այդ ուխտատեղոյ տարեկան 70 բուրլի փող գոյացեալ նուէրներէն 20 բուրլի Տըփխիսու Ներսիսեան դպրանոցին և 50 բուրլի գիւղիս վարժարանին յատկացուցեր է հոգ. իշխանութիւն:

Գիւղիս սահմանի արևմտեան կողմը՝ 1 1/2 վերստ հեռաւորութեամբ, կայ մի ուխտատեղի՝ Կաղնախաչ անունով, ուր կգտնուի մի կենտ կաղնի ծառ՝ առանց ունենալու իւր ներքև խաչ կամ օճախ: Կաղնի ծառ, երկու ճիւղաթեր ունենալով, խաչաձև կերևի, ուր ևս սորա համար Կաղնախաչ անուն կկրէ:

Գիւղիս արևելահարաւային կողմը՝ 2 վերստ հեռաւորութեամբ, մի բարձր բլուրի գլխին, կայ մի խաչ-ուխտատեղի՝ Բարձր-Խաչ¹⁵² անունով, որ և Լուսաւորչայ-խաչ անուն կկրէ: Հիւսիսակողմը՝ գիւ-

ղիս մօտ, կայ մի թեք կանգնած խաչ՝ Մատուռ անունով, շրջապատուած փոքրիկ պատով:

Գիւղիս բնակիչ Գանիէլի անձի տանը կայ մի արկղ՝ իբրո թէ Գետաշէնու աւագ Ս. Նշանի խորանէն բերուած, որուն տեղացիք, Աւագ Ս. Նշանի խոթ անուանելով, ուխտի կերթան:

Նոյնպէս արևելահարաւային կողմ կայ մի հին շինատեղի՝ 1/2 ժամ հեռաւորութեամբ, որուն մէջ կայ յայտնի եկեղեցատեղի՝ իւր փլատակներով և գերեզմանոցով, Կուճուր (փոքրիկ) Չարդախլու անունով:

Գիւղիս հարաւակողմը՝ մի ժամու հեռաւորութեամբ, Չախր-եօլ ասուած տեղին մի ձորի մէջ, կայ մի հին շինատեղի՝ իւր եկեղեցու փլատակներով և գերեզմանոցով:

Գիւղիս բնակիչ Մանասեանց տնէն, որտեղ մենք հիւրասիրուած էինք, կայ մի համալսարանական ուսանող՝ Մօսկուայի համալսարանը, և մի ուրիշը՝ Տփխիսի գիմնազիոնը, իսկ այլ բնակիչներէն կան Գանձակու քաղաքական ուսումնարանի մէջ: Աւարտածներ կան Ներսիսեան դպրանոցէն՝ 2, Տփխիսու արհեստական ուսումնարանէն՝ 1, վիրաբուժական ուսումնարանէն՝ 2, Պետերբուրգի գիւնորական բժշկական ճեմարանէն՝ 1:

152 Ուխտատեղին, որը գտնվում էր Չարդախլուից 1,5 կմ հարավ՝ Խաչի սեռ լեռան գագաթին, «...Բարձր Խաչ կամ սուրբ Գեորգ անունով մի մեծ երկար քար» էր՝ «խաչով և ուրիշ նկարներով...», որի վրայ բացի թուականից՝ Ռ-ՀԸ (1629), ուրիշ արձանագրություն չկայ» (նշվ. հոդվ., նույն տեղում: Տե՛ս նաև Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, էջ 517-518):

ՉԱՐԴԱՆՆՈՒ. Բարձր-խաչ խաչքարը (ուս.՝ անհայտ հեղինակի)

Եկեղեցին ունի մի ձեռագիր անթուական Աւետարան:

ԽԱ

Սարով

Ի վերջոյ այցելեցինք Գանձակու հիւսիսակողման վրայ գտնուող 3 գիւղեր, նախ՝ ի Սարով¹⁵³ գիւղ, որ կըրականայ 120 տուն բնակիչներէ, որոնցմէ 93 տուն մահմեդական թուրքեր և հայեր՝ 35 տուն՝ 83 արական և 72 իգական: Վիճակիս մէջ այս գիւղն է միայն, որ մահմեդականներու հետ խառն կըրնակին: Հայերը 100 տարիի չափ առաջ 8 տուն գաղթեր են այստեղ Ջիւանշիրու գաւառի Սարով գիւղէ:

Այս գիւղը կգտնուի Գանձակու արևելահիւսիսային կողմ՝ 3 ժամ հեռաւորութեամբ, և որի հողային կալուածքը կպատկանի գանձակեցի հանգուցեալ Սինաս-բէգ Կամսարականի ժառանգներուն: Գիւղաբնակիչները իրենց արդիւնաբերութենէն տասնէն մէկը հողավարձ կուտան կալուածատիրոջ: Բնակիչ հայերը խաղաղասիրութեան և պարկեշտութեան

տիպար ճանչցուած են մերձակայ գիւղերէն: Հայեր ամէն բանի մէջ բաւականութիւն կգգան, բացի ջրէն, որ սակաւութիւն կըրնէ, և դժգոհ են, որու համար զըրկուած կհամարեն ուժովներու ձեռքէն: Երկիրը սևահողէ և արգասանդ ու բերքի պակասութիւն պատճառուեր է ջրի պակասութեան համար:

Գիւղի շուրջը զարդարուած է մասամբ պտղատու ծառերով և մեծ մասամբ թթնիներով, զի ունեն և շերամապահութիւն, որոյ արդիւնքից, այսինքն՝ շերամից կպատրաստեն գեղեցիկ ներկով և պինդ գործուածքով կպատրաստեն, որ կգործածուին սեղանի ծածկոցի, անկողիներու և բարձու երեսներու ու պատի գորգերու տեղ: Այս արհեստ տարածուած է այստեղ թէ՛ թուրքերու և թէ՛ հայերու իգական սեռի մէջ, որք կպատրաստեն թէ՛ իրենց պիտոյից համար և թէ՛ ի վաճառ կհանեն:

Հայեր ունեն մի փոքր, ցածր, փայտածածկ, անշուք եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին անուամբ¹⁵⁴:

Ունին մի տգէտ քահանայ՝ տէր Մեսրոպ Տէր-Յովհաննիսեան անունով, որ դրացիական եզնակոյներու պատճառաւ թողեր, քեր է իւր եկեղեցի և ժողովուրդ, գաղթեր է Ջարգալար անուն գիւղ: Գիւղացոց հին սերնդի մէջ երկու ծեր տիրացուներ կգտնուին, իսկ նոր սերունդի մէջ ոչ մի փոխասաց պատրաստեր է քահանայն՝ գէթ իրեն ժամասացութեան օգնելու:

Գիւղս ունի մի ուսանող Գանձակու արհեստաւորաց ուսումնարանը:

Ի հնումն որբատունկ այգիներ ունեցեր են, բայց այժմ անհետացեր են:

Քիւրակ-չալի վերի կողմերը գիւղերի շատնալու համար հետզհետէ ջրեր պակսեր են: Սոցա կանանց սեռը ձմեռ ժամանակ զբաղուած են մետաքս, բամբակ և բուրդ մանելով: Բացի մետաքսագործութենէ՝ գիտեն և բրդից գործել գեղեցիկ գորգ և կպատրաստեն:

ԽԲ

Ղարաղաղլու

Սարովէն մեկնելով՝ այցելեցինք ի գիւղն Ղարաղաղլու¹⁵⁵, որուն թուրքեր և ռուսներ *Խան-քէնդ* կանուանեն: Գիւղը կգտնուի Գանձակու արևելակողմ՝ Քիւրակ չալի ձախ ափին՝ Գանձակէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ, և կըրականայ 86 տուն զուտ հայ բնակիչներէ՝ 189 արական, 174 իգական:

Ունի մի եկեղեցի՝ Ս. Գէորգ անուամբ, որ կառուցած է նոյն գիւղացի հանգուցեալ Գանիէլեան Ռոստոմը 1851 թուականին¹⁵⁶, անմահ յիշատակ իւր

153 Գտնվում է Կասում-Իսմայիլովի շրջկենտրոնից 22 կմ արևմուտք՝ Կուրակ գետի ձախ ափին (ծ. մ. բարձր է 240-250 մ):

154 Ավերվել է 1905 թ. (Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 433):
155 Գտնվում է Կասում-Իսմայիլովի շրջկենտրոնից 21 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Կուրակ գետի ձախ ափին (ծ. մ. բարձր է 330-360 մ):
156 Սբ. Գեորգ եկեղեցու շինարարական արձանագրության համաձայն՝ կառուցվել է 1855 թ. (Քաջիկեան, Ծանապարհորդական յիշատակարան, «Արձագանք», 1886, № 19, էջ 280: Վրիտակ.՝ Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 53: Կարապետյան Ս., Հյուսիսային Արցախ, էջ 429):

մահկանացութեան, զի ժառանգ չէ ունեցեր, ինչպէս կվկայէ նոյն եկեղեցւոյ ատեանի մէջ նորա ամփոփուած գերեզմանի տապանագիրը: Ունի մի բարեհամբաւ քահանայ և երկու ապիկար տիրացուներ:

Ունի և մի վարժարան եկեղեցւոյ արևելեան կողմը՝ շինուած 1874 թուականին: Երեք տարւոյ չափ ունեցեր է ուսանողներ և այնուհետև խափանուեր է մինչև ցայսօր՝ տարիներու անպտղաբերութեան համար:

Գիւղը զարդարուած է պտղատու ծառաստաններով, որուն մէջ աւելի տեղ կընեն թթենիներու բազմութիւն շերամի համար, զինքեր որթատունկերու այգիներով: Ունի և բաւական վարելահող, որք ամէնն ալ կոռզուին Քիրակչայի առատ ջրով, բայց ժողովուրդ դարձեալ աղքատ է: Պատճառը հարցուցի, անտնտեսագիտութի՞ւնն է արդեօք, զինեմտութի՞ւնը, ծուլութի՞ւնը: Ո՛չ, պատասխանեցին, այլ հարկահանութեան ծանրութիւնը: Բայց որպէս ես նկատեցի, սոցա անյառաջադիմութիւն ծուլութեան արդիւնք է, որովհետև սոքա 1826 թուականէն, որպէս գաղթական ժողովուրդ, Պարսկաստանէն եկած այստեղ և ծուլութեան ժառանգական ախտը բերեր են հետերնին իրենց նոր հայրենիքը: Գալով սոքա այս երկիր՝ հեշտութեամբ չեն կարողացել ազատուել ինն ունակութիւնէն: Բայց ներկայիս, խոստովանել պարտ է, որ նոցա մէջ ևս արթնացել է յառաջադիմութեան ձգտում և ոգին, զի նշաններն արդէն ցոյց կուտան և սկսեր են այգեգործական մշակութիւն, ամէն ոք տնկեր է իրեն համար այգի, և կշիներն հետզհետէ կանոնաւոր կարգով տներ նոր ձևի:

Գիներու և տղաքներու պարզ հանդերձանքներէն կերևին մաքրութեան նշաններ: Տնատեղերն ընդարձակ, որովհետև դիրքը դաշտային է՝ համեմատութեամբ այլ գիւղօրէից հետ, փողոցներ բաւական լայն և մաքուր են: Արդէն սկսեր են գեղեցիկ ճաշակով տներ շինել:

Գիւղիս արևելակողմ՝ Քիրակչայի ձախ ափին, գետածորի մէջ, կայ մի կաղնի խաչ՝ Մստուռ անունով ուխտատեղի՝ շրջապատուած 4 ցածր պատերով, որտեղ ուխտատուներ խունկ, մոմ կվառեն, ուր չկայ ո՛չ խաչ, և ո՛չ ուրիշ պաշտելի մի նշան: Որուն կհովանաւորեն մեծ կաղնի, փշատի և փռնի հինաւորց ծառեր, որք առ երկիւղի պատժուելու՝ անձեռնմխելի մնացած են, ուստի և անոնցմէ քանիս գոսացած չորացած են, որոնց ճիւղերու վրայ ուխտատուներ կկապեն շորի կտորտանքներ՝ ցալի փարատելու համար:

Գիւղէս երեք ուսանող ունին Գանձակու քաղաքական ուսումնարանի մէջ:

ԽԳ.

Ջարգալար¹⁵⁷

Այս այցելեցինք Ղարաղաղլուէն 1/4 ժամա հեռի Ջարգալար գիւղը, ըստ թուրքաց՝ Խոյլուլար, զի նորա բնակիչներ Խոյլէն գաղթեր են այս գիւղ, որ կբաղկանայ 40 տուն գուտ հայ բնակիչներէ՝ 89 արական, 83 իգական:

Ունի փայտածածկ մի անշուք եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին անունով¹⁵⁸:

Մեպիական քահանայ չունենալու համար իրենց հոգևոր պէտքերը կմատակարարէ Ղարաղաղլուի քահանայն:

Առաջին անգամն է, որ կհանդիպենք մի այնպիսի գիւղի, որոյ մէջ ո՛չ մի կարդալ գիտցող կայ: Չունի գիւղէն դուրս որևիցէ մի վարժարանի մէջ ուսանող տղայ:

Այս գիւղը կգտնուի Քիրակչայ գետի ձախ ափի վրայ՝ Ղարաղաղլուէն երկու վերստ հեռու հարաւակողմ:

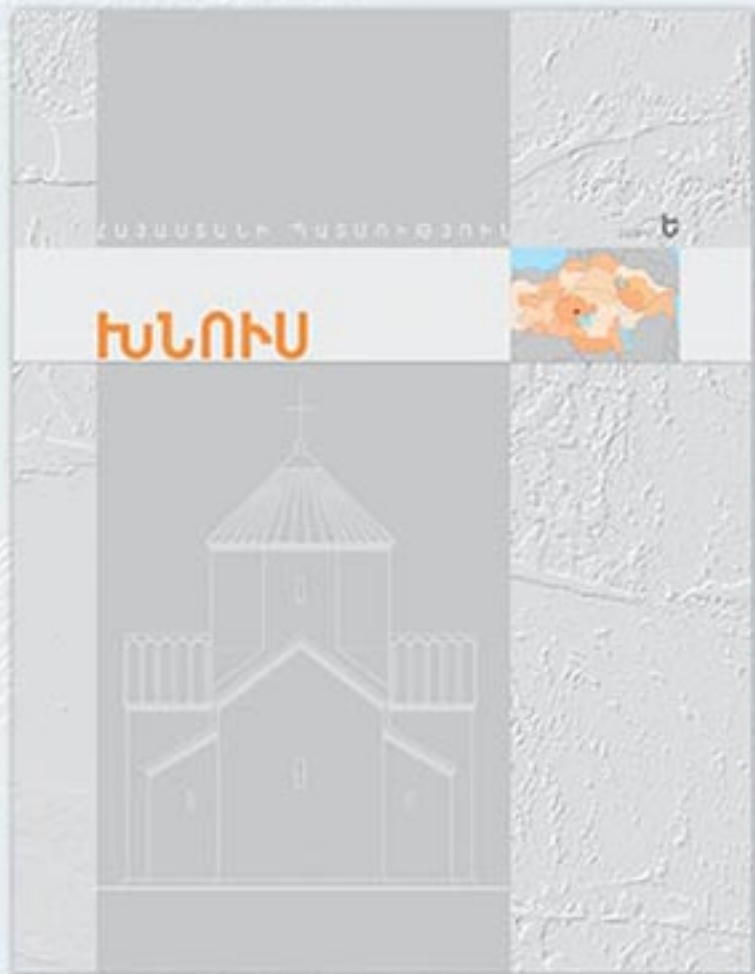
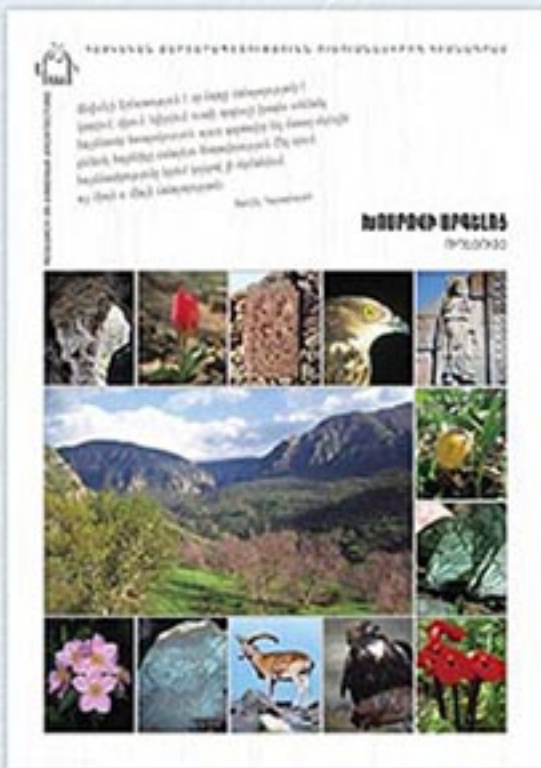
Ժողովուրդը երկրագործ է, բայց աղքատ, զի ունևոր տունն, ինչպէս իրենք կասեն, երեք լուծ անասուններ ունի: Կթի անասուններ նոյնպէս սակաւ են: Սոքա ունեն բաւական վարելահողեր և առատ ջուր: Գիւղը զարդարուած է պտղատու ծառաստաններով, փոքր մասն միայն կպարապի շերամապահութեամբ: Այգեգործութեան գաղափարը դեռ նոր է մուտք գործել սոցա մէջ՝ օրինակ վեր առնելով իրենց դրացի կալուածատեարց պ.պ. Մելիքեանցներէ և Աթայեանցներէ, որք սոցա սահմանի մէջ տընկեր են մեծատարած այգիներ և զանազան մրգատու ծառեր: Ուստի և այս գիւղացիք, հետևելով նոցա օրինակին, արդէն սկսեր են տնկել որթատունկ այգիներ: Յուսալի է, որ այսուհետև տնտեսագիտութեան շնորհիւ մի քանի տարիէն յետոյ կփարթամանայ այս ժողովուրդը:

Քարոզներու ծարաւ այս ժողովուրդեան մի համառօտ բանախօսութեամբ խորխուսեցի զարգանալ տնտեսագիտութեան մէջ՝ ցոյց տալով ճանապարհը բնական օրինակներով և ի միջի այլոց յորդօրեցի զանոնք քանդել իրենց կիսափուլ եկեղեցին, շինել նորը՝ ի հիմանց գեղեցիկը և վայելուչը: Բարեպաշտ այդ ժողովուրդն յօժար կամօք ընդունեց մեր առաջարկութիւնը, իսկոյն ևեթ ընտրեցին իրանց միջէն մի հոգաբարձութիւն՝ երեցփոխ Սիմաս Հախնազարեանց, Սօդոմօն Ալլահվերդեանց և Գրիգոր Յարութիւնեանց, որ հոգ տանեն եկեղեցւոյ կառուցման գործին վերայ իմ խնամքով ու խորհրդով:

157 Գտնվում է Կասում-Իսմայիլովի շրջկենտրոնից 22 կմ արևմուտք՝ Կուրակ գետի ձախ ափին (ծ. մ. բարձր է 375-410 մ):

158 Հավանաբար 1850-ական թթ. երկրորդ կեսի կառույց է: 1980-ական թթ. արդեն կիսավեր էր (Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 425):

ՀՃՈՒՀ ՆՈՐ ՀՐԼՏԱՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնության և պատմության հուշարձաններով հարուստ Հայաստանի գողտրիկ անկյուններից են Խոսրովի արգելոցը և նրան հարակից գոտին: Այս ուղեցույցը կարող է օգտակար լինել այն զբոսաշրջիկների համար, ովքեր ցանկություն ունեն ծանոթանալու արգելոցի բուսական, կենդանական աշխարհին, երկրաբանությանը և պատմական հուշարձաններին:

«ՀՆՆՈՒՄ» հատորը լույս ընծայվեց Հայաստանում և Սփյուռքում հայագիտության և մշակույթի զարգացմանը մշտապես սատարած երջանակահիշատակ **Հարություն Սիմոնյանի** (5 մայիս 1921, Այնթապ - 2 սեպտեմբեր 2007, Ժենևլիե, Շվեյցարիա) մերձավորների սիրահոծար մեկենասությամբ:

ՇՆՈՐՀԿԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
 - «Թուֆեսկյան» և «Ford» հիմնադրամների
 - ՀԾՈՒՀ հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Հախնազարյանին
 - ՀԾՈՒՀ բարեկամ Վահագն Նազարյանին
- ՀԾՈՒ հիմնադրամին աջակցելու համար

© CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION

ՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ
ՉՈՒՍԱԿՈՒՆ
ԳԱԼՈՒՍ
ԿՈՆՊԼԵՔՏԱՆ
ՉՈՒՍԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՏԱՐԱԿՆԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՉՈՒՍԱԿՈՒՆԵՐ

ԲԳ ԿՁԱ
ՆԱԽԱՐԱՌՈՒՅՈՒՆ,
RAA-USA ՄԱՍՆԱԶ ՏՈՒԴ

ՉԱՅԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌԱՍՈՒՄՆԱԿՈՒԴ ՉՈՒՍԱԿՈՒՄ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2022

ISSN 1620-2003

22001 >

